

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ХАНЫМ АЛИ ГЫЗЫ ЁЛЧИЕВА

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ,
ВЫРАЖАЮЩИЕ ЧУВСТВА И ЭМОЦИИ
ЧЕЛОВЕКА**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016

**Диссертация выполнена в отделе теоретической лингвистики
института Языкознания им.Насими Национальной Академии
Наук Азербайджана**

Научный руководитель: **Низами Гулу оглы Джафаров**
доктор филологических наук
член корр. НАН

Официальные оппоненты: **Камиля Абдулла гызы Велиева**
доктор филологических наук

Тарана Мамед кызы Гусейнова
доктор философии по филологии,
доцент

Ведущая организация: **Азербайджанский Университет Языков
Кафедра Общего Языкознания**

Защита состоится “__22__” __12__ 2016 года в “__” часов
на заседании Диссертационного совета D.01.141 по защите
диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических
наук и доктора философии по филологии при Институте Языкознания
имени Насими Национальной Академии Наук Азербайджана.

Адрес: Азербайджан, Баку, Аз.1143, пр. Г.Джавида 115, V этаж,
Институт Языкознания им. Насими НАНА.

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной Научной
Библиотеке НАН Азербайджана

Автореферат разослан “__” _____ 2016 года

**Ученый секретарь
диссертационного совета
доктор филологических наук:**

Н.Ф.СЕЙДАЛИЕВ

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Фразеология языков мира остается в центре внимания исследователей и в настоящее время, когда, казалось бы, уже давно прошло время так называемого фразеологического бума. В середине прошлого столетия трудами академика В. В. Виноградова был задан мощный импульс изучению сверхсловных экспрессивных по природе словесных комплексов. В 50-е, 60-е и 70-е гг. интерес к фразеологии постоянно нарастал, проводились ежегодные конференции в Москве, Туле, Ростове-на-Дону, Самарканде, Баку, эти города стали признанными фразеологическими центрами. В эти годы было защищено огромное количество диссертаций, библиография по фразеологии уже в 70-е гг. насчитывала десятки тысяч работ. Впоследствии в сфере фразеологии наблюдался некоторый спад, который можно объяснить сменой парадигм в языкознании в целом. Стало ясно, что фразеологическая мысль развивалась в контексте стандартов структурализма или системно-структурного языкознания. К концу столетия в языкознании в целом начинает утверждаться новая парадигма, характеризующаяся интересом к человеческому фактору. Новое направление получает название *антропоцентризма* и охватывает все области, исследователи начинают говорить о гуманитаризации знания вообще. В контексте антропоцентризма формируется когнитивный подход к изучению языковых фактов, ориентированный на выявление моделей познания мира, кодификации знаний и их семиотической манифестации. С точки зрения всех обозначенных сфер изучения естественных языков фразеологический материал вызывает особый интерес. Если отсчитывать время особого интереса к фразеологии с середины XX в., то придется признать, что к настоящему времени пройден значительный этап осмысления природы, структурно-семантических особенностей и функционирования фразеологических единиц. Следовательно, сегодня необходима научная рефлексия по поводу пройденного пути, определение теоретических постулатов, непосредственно отражающих характер и объем изучения фразеологии за эти 70 лет.

С другой стороны, в структуре фразеологических единиц мировых языков вызывает особый интерес фразеология чувств. Такое внимание к фразеологическим единицам, обозначающим человеческие чувства, вполне закономерно. Дело в том, что фразеологические

единицы (ФЕ), будучи единицами вторичной номинации, в основном ориентированы на выражение отношения к фактам действительности. Выражение отношения всегда эмоционально окрашено просто по той причине, что отношение выражает человек. Отсюда следует, что фразеологизмы, выражающие чувства и эмоции человека, являются представителями всего фразеологического фонда языка, это наиболее типичный вид единиц вторичной номинации сверхсловного характера. Следовательно, механизм их образования и функционирования должен быть в центре внимания фразеологов. Более того, к настоящему времени этот механизм следовало достаточно хорошо изучить. Тем не менее специальных работ, посвященных теории образования и функционирования ФЕ со значением «эмоции человека» до сих пор не проводилось. Во-первых, такого рода единицы изучались на материале одного языка и в составе фразеологии в целом. Во-вторых, отдельные группы таких ФЕ исследовались в сопоставительном плане и в составе фразеосемантических парадигм. Таким образом, вопросы теории фразеобразования на материале ФЕ, обозначающих чувства, не становились объектом отдельного и специального исследования. Между тем важность такого исследования не только для фразеологии как самостоятельной лингвистической дисциплины, но и для лингвистики в целом, не вызывает сомнения. Особенно актуально такое исследование в аспекте когнитивизма. Кроме того, диссертация, посвященная механизму образования и функционирования ФЕ, решающая проблемы как структурно-семантического плана, так и когнитивного, носит сегодня одновременно обобщающий характер.

Объект исследования составили фразеологические единицы, выражающие чувства и эмоции человека.

Предметом исследования является природа этих ФЕ, механизм их образования и концептуальное содержание.

Основная цель исследования состоит в определении принципов выражения чувств в структуре сверхсловных единиц вторичной номинации, семантико-структурной организации и когнитивной значимости ФЕ данной группы.

Для достижения основной цели исследования были решены следующие конкретные задачи:

На основе анализа теоретической литературы по фразеологии были выработаны рабочие принципы проводимого исследования;

Был собран разнообразный материал из азербайджанского, русского, английского и других языков;

Собранный материал был подвергнут всестороннему анализу с точки зрения семантики, структуры, а также концептуального содержания;

Результаты проведенного анализа были обобщены и представлены в виде кратких выводов.

Научная новизна исследования состоит в постулировании принципов структуризации ФЕ с типовым значением «чувства и эмоции человека», определении и систематизации когнитивных признаков, представляющих важнейшие участвующие во фразообразовании концепты, характеризующие картину мира различных народов, выявления и описании типических черт концептуального содержания фразеологизмов с указанным значением.

Теоретическая значимость исследования состоит в обобщении его результатов, описании системы когнитивных признаков и самих концептов, создающих образную основу фразеологического значения и определяющих его характер, а также в теоретическом описании механизма образования фразеологических единиц с общим значением «чувства и эмоции человека».

Практическая значимость исследования. Материалы и результаты проведенного исследования будут использованы в будущих работах азербайджанских лингвистов по теории языка и типологии. Кроме того, результаты исследования могут стать основой для создания общих и специальных курсов по теории языка, семасиологии, фразеологии, структурной семантике, а также фразеографии.

Положения, выносимые на защиту. В результате проведенного исследования было установлено:

1. ФЕ со значением «чувства и эмоции человека» представляет собой единицу вторичной номинации;
2. Устойчивые словосочетания, включающие в свой состав слово, служащее дискурсивным названием чувства, фразеологическими единицами не являются;
3. В структуре ФЕ, обозначающих чувство или отношение к чувству, выделяется основной концепт;
4. В структуре ФЕ концепты представлены не полностью, а отдельными когнитивными признаками;

5. Концепты выступают стандартами, характеризующими не только фразеологическую систему и конкретные фразеологизмы, а языковую картину мира народа;
6. Основные концепты формируют концептуальное содержание фразеологизма, которое в свою очередь становится базой структуриации актуального значения;
7. Как концепты, так и само концептуальное содержание поддается систематизации.

Источники исследования. В работе в основном использованы лингвотеоретические и фразеографические источники. Первые позволили составить теоретическую базу исследования, вторые – собрать конкретный языковой материал, анализ которого позволил сделать конкретные теоретические обобщения. Лингвотеоретические источники включают в себя как общетеоретическую литературу, так и специальные труды по фразеологии мировых языков. Фразеографические источники, использованные в работе, это общие толковые, фразеологические и паремиологические словари азербайджанского, русского и английского языков.

Методологическую основу исследования составляют общеполитические представления о возможности проверки истинности результатов научного исследования, первичности материала и вторичности теории.

В работе использованы такие *общенаучные методы*, как индукция, анализ, синтез и гипотеза, а также описательный метод. Применение этих методов всецело зависит от решаемых задач.

Собственно *лингвистические методы*, использованные в работе, также обусловлены основной целью и конкретными задачами исследования. В основном в диссертации используются метод семного анализа, метод окружения, а также когнитивный подход к изучению языковых фактов.

Апробация исследования. Об основных результатах исследования регулярно докладывалось на теоретических семинарах Института языкознания НАН Азербайджана, вузовских, межвузовских, республиканских и международных конференциях. Результаты исследования нашли также отражение в восьми статьях.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет исследования, его основная цель, задачи и методы, положения, выносимые на защиту, теоретическая и практическая ценность диссертации, говорится об апробации ее основных положений.

Первая глава диссертации называется «Теория фразеологии. Становление и этапы развития». Глава состоит из трех подглав. Первая подглава первой главы называется «Фразеологическая мысль в контексте структурализма». Здесь говорится о том, что теория фразеологии фактически начинается с «Курса общей лингвистики» Ф. де Соссюра. Системно-структурная парадигма исходит из того, что экспрессия в случае фразеобразования носит столь же закономерный характер, как и в целом по языковому коду. Классики языкознания считали закономерностью возникновение и исчезновение экспрессии или ее затухание вследствие частотности употребления знаков. Фразеологизация не составляет исключения в этом отношении. Данный процесс не носит случайного характера, а, напротив, полностью укладывается в систему актуальных для языка закономерностей. Следует также добавить, что усиление и затухание экспрессии, в том числе и в результате фразеологизации, преследует цель коммуникативного эффекта, сопровождающего употребление языковых средств. Следовательно, вполне логичным является анализ фразеологических единиц естественных языков в плане общих системных закономерностей. Как известно, такие общие задачи как раз и ставил перед собой структурализм. Таким образом, определяются важнейшие признаки семиотических систем в целом, в дальнейшем находящие применение к естественным языкам. Это прежде всего ментальный характер языковых явлений и языка в целом, в отличие от речи. Во вторых, ассоциативный характер языковых явлений, что всецело обусловлено их ментальным, идеальным, характером. В третьих, поскольку ассоциации ограничены, они реализуются в строго определенных конфигурациях. В «Курсе общей лингвистики» системные отношения преподносятся как универсальные. Соссюр

определяет их как синтагматические и ассоциативны¹. Универсальность этих отношений непосредственно связана с тем обстоятельством, что именно они образуют систему. На самом деле в основе обоего типа отношений лежит закономерность, точнее, две закономерности, носящие системообразующий характер вообще, т.е. независимо от типа системности и характера конкретных систем. Для того, чтобы некоторое множество воспринималось как система, необходимо внесение упорядоченности. Разумеется, упорядоченность вносится интерпретатором, но при этом она опирается на существующие признаки. Другим фундаментальным показателем системности является то обстоятельство, что элементы системы не являются самостоятельными и самодостаточными в плане выполнения своей системной функции. Каждый элемент системы представляет собой обломок или фрагмент чего-то большего, а тот факт, что он обозначается, получает означивание, создает иллюзию его самостоятельности. Структурализм исходит из того, что определение системного факта как чего-то самостоятельного является чистой абстракцией. Соссюр этот тип системных отношений назвал *синтагматическими*, хотя впоследствии под синтагмами различные исследователи понимали разные вещи. Сам Соссюр под синтагмами понимал даже слова, главным для него было то, что синтагматические отношения связывают в линейную последовательность единицы различной сложности. Он называет слова, сложные слова, производные слова, члены предложения и сами предложения². При этом он упоминает так называемые *готовые речения*, которые не образуются в речи, а существуют в готовом виде в языке. В современной терминологии такого рода синтагмы мы называем *устойчивыми словосочетаниями* или *фразеологическими единицами*.

Анализ синтагматики дает возможность определить место звука в звуковой системе языка. Дж. Лайонз, говоря о парадигматике и синтагматике в языке, последнюю интерпретирует через дистрибуцию³. Дистрибуцию он определяет как определенный набор

---

¹ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М.: Прогресс, 1977, с. 155.

² Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М.: Прогресс, 1977, с. 156.

³ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978, с. 86.

контекстов, которые ассоциируются с той или иной языковой единицей и которые формируются в результате накладываемых языковой системой ограничений. Следовательно, место любой языковой единицы в системе языка определяется ограничениями. Ограничения, таким образом, оказываются важнейшим показателем строения системы. Поэтому Э. Бенвенист подчеркивает, что язык использует только малую часть комбинаций знаков¹. Конфигурация, построенная на системно релевантных ограничениях, является одной из языковых универсалий, поскольку вся система языка носит конфигуративный характер. Для фразеологии это положение имеет значение первостепенной важности. Забегая вперед, можно отметить, что в период так называемого фразеологического бума во второй половине прошлого столетия ни один из фразеологов не пришел к мысли о конфигуративной природе фразеологии. Единственным, кто это сделал, был выдающийся азербайджанский лингвист, профессор Мамед Тагиевич Тагиев. Только ему удалось создать фразеологическую концепцию, отвечающую духу и содержанию лингвистики XX в. Таким образом, два взаимосвязанных принципа системно-структурного языкознания оказывают решающее воздействие на лингвистические представления прошлого столетия, в одинаковой степени распространяющиеся также и на фразеологию. Это принцип ограничения, накладываемого системой языка на сочетаемость языковых единиц, в результате которого создаются особые, специфические связи. И принцип конфигуративности, означающий, что любая языковая единица ниже предложения реализует свое содержание и выполняет свою функцию в конфигурации с другими единицами, а не самостоятельно.

Вторая подглава первой главы называется «Попытки создания собственной теории фразеологии». Здесь отмечается, что формирование фразеологии как отдельной научной дисциплины связано с именем академика В.В. Виноградова и советской лингвистической школы. Особенно интенсивно фразеология языков мира разрабатывалась в 50-60-е гг. XX в. Как известно, академику В. В. Виноградову принадлежат две небольшие статьи, в которых определена так называемая фразеологическая проблематика. В 1946 г. выходит статья

---

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, с. 23.

«Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины», в 1947, через год, – «Об основных типах фразеологических единиц в русском языке». С известными оговорками к фразеологической проблематике, на наш взгляд, можно отнести и статью «Основные типы лексических значений слова», которая публикуется в 1953 г. Оговорки связаны с тем, что в этой статье говорится не о фразеологическом, а лексическом значении. Отнести же ее к фразеологии позволяет то обстоятельство, что в них лексическое значение как семиотический феномен рассматривается не изолированно, а в составе синтагм. Не случайно, что и одно из лексических значений называется *Виноградовым фразеологически связанным значением*¹. Вообще же можно предположить связь с фразеологизацией и тех значений, которые у Виноградова получили названия *конструктивно обусловленного* и *синтаксически связанного*. В наши задачи это не входит, поскольку это тема отдельного и специального исследования. Непосредственно же к теории фразеологии, как видно и из названий этих статей, относятся только указанные две статьи. Теорию фразеологии, созданную В.В.Виноградовым впоследствии называли то теорией семантической слитности, то теорией семантической идентификации (например, В.А.Архангельский). В основе ее, как известно, лежит принцип степени спаянности компонентов фразеологизма, его непосредственно составляющих, с точки зрения глобального фразеологического значения. В. В. Виноградов, опираясь на мысли Ш. Балли о неразложимости некоторых словосочетаний, на материале русского языка проводит классификацию этих неразложимых словосочетаний. Поскольку в основу классификации ложится принцип неразложимости, то, естественно, ученого интересует степень этой неразложимости, т. е. степень спаянности компонентов фразеологизма. Диапазон выделяемых ученым структур также соответствует основному принципу. Таким образом, он выделяет три группы. Первую составляют абсолютно неразложимые синтагмы, утратившие даже намек на самостоятельность компонентов. Вторую столь же неразложимые, но сохраняющие этот намек,

---

¹ Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, с. 176.

т.е. внутреннюю форму, под которой можно также понимать этимологическое значение компонентов.

Третью группу составляют, по мысли ученого, аналитические конструкции, в которых непосредственно составляющие не утрачивают связь с исконными значениями. Характерной особенностью этой группы является то, что один из компонентов встречается только в составе этих сочетаний, в то время как сочетаемость другого является неограниченной. В. В. Виноградов и сам отмечает, что фразеологические сочетания строятся на обычных синтаксических и семантических нормах современного языка, т.е. в них всё понятно и ничто не требует специального комментария¹. Всё их отличие в традиции, заставляющей использовать соответствующие вместе. Иными словами, эти конструкции воспроизводятся, а не образуются в речи, не конструируются в зависимости от коммуникативных установок говорящих. Это обстоятельство особенно запомнилось исследователями прошлого и позволило им относить к фразеологии речевые штампы любого уровня. Таким образом, в послевиноградовский период проявляется устойчивая тенденция считать фразеологическими единицами любые воспроизводимые конструкции. Воспроизводимость начинает рассматриваться как основной категориальный признак фразеологических единиц. Об этом не говорилось особенно в 60-е и 70-е гг., но на фоне такого смещения объекта фразеологии, сама дискуссия, разделившая фразеологов на два лагеря, может считаться не очень серьезной. Как известно, в 60-е гг. разворачивается полемика вокруг отнесения пословиц к фразеологии. Одни советские лингвисты считают, что пословицы являются фразеологическими единицами, другие, напротив, считают, что пословицы фразеологическими единицами не являются.

Сегодня этот вопрос выглядит формальным, тем не менее в те годы он разделил фразеологов на два непримиримых лагеря. Признававших пословицу фразеологизмом стали называть представителями широкого подхода, не признававших – представителями узкого подхода. Анализ литературы вопроса со всей очевидностью свидетельствует о том, что тут дело не просто в широте или узости

---

¹ Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, с. 160.

подхода. В любом языке достаточно много словесных комплексов, которые не поддаются однозначной классификации на основе единых критериев. Суть проблемы, на наш взгляд, в том, что признавая пословицу фразеологической единицей, мы ее механически признаем и языковой единицей. В то же время для языковой единицы характерна охваченность теми обязательными связями, которые Ф. де Соссюр определил как синтагматические. Следовательно, вне конкретных связей с системой, в которых реализуется валентность единицы языка (если она действительно одна из единиц этой системы) фразеологической или любой иной единицы быть просто не может. Столь же очевидно, что пословица как выражение народного опыта просто не нуждается в такого рода связях. Она самостоятельна и закончена, она самодостаточна.

Характерная для концепции В. В. Виноградова тотальность охвата материала привела к тому, что любые типы лексических комплексов стали восприниматься как фразеологические. При этом, как было отмечено выше, споры вызывали только пословицы. Это могло создать впечатление о том, что только пословицы представляли собой неоднозначный с точки зрения фразеологизации материал. На самом деле, как можно было убедиться, спорных словесных комплексов было достаточно много. Однако все они без каких-либо сомнений в их природе и особенностях функционирования относились к фразеологии. Особенно показательным в этом отношении является восприятие фразеологических единиц Н. М. Шанским. Академик Н. М. Шанский, на наш взгляд, довел до максимально возможных пределов границы фразеологии. В своей классификации фразеологических единиц Н. М. Шанский, помимо виноградовских сращений, единств и сочетаний, выделяет так называемые *фразеологические выражения*. Характеризуя данный тип «фразеологических единиц», он и сам отмечает, что они ничем абсолютно не отличаются от свободных словосочетаний¹.

Следует отметить, что в азербайджанской лингвистике схожие взгляды выражал академик А. Курбанов. Так, в книге «Современный

---

¹ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М.: Высшая школа, 1985, с. 62.

2 Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2003, с. 356.

азербайджанский литературный язык» он утверждает, что к сфере фразеологии относятся даже целые фрагменты драматических произведений и приводит в качестве примера куски текста из драмы С. Вургуня «Вагиф». Критерием фразеологизации и в этом случае выступает запоминаемость и повторяемость. При этом вовсе не учитывается то обстоятельство, как часто воспроизводятся эти куски текста и кем, в какой среде они воспроизводятся. Что происходит с ними во времени. Следует отметить, что А.Курбанов достаточно категоричен в своих взглядах. Так, он однозначно заявляет, что «вся совокупность устойчивых словосочетаний и неделимых выражений, имеющихся в языке, называется фразеологией. Следовательно, под фразеологией того или иного языка понимается совокупность фразеологических единиц этого языка». Таким образом, устойчивые словосочетания и всякого рода выражения равны фразеологическим единицам. Фактически и здесь единственным критерием фразеологизации выступает воспроизводимость тех синтагм, которые определяются как фразеология. Кроме того, обращает на себя внимание употребление термина *устойчивое словосочетание* – *sabit söz birləşməsi*. Необходимо особо отметить что в азербайджанской лингвистике до сих пор, говоря о фразеологических единицах, используют термин *sabit söz birləşməsi*. При этом исходят из того обстоятельства, что форма того или иного фразеологизма не меняется, компонентный состав остается прежним. Чисто формально при этом говорящий имеет дело со словами. Даже поверхностный анализ любой фразеологической единицы говорит о том, что в его структуре собственно слова, лексические единицы отсутствуют. Например, насколько правомерно говорить о том, что английский фразеологизм *cutandcontrive* («сводить концы с концами») состоит из слов *cut*, *and* и *contrive*. Или азербайджанский фразеологизм *Əlinin papağını Vəlinin başına qoymağ* состоит из лексем, являющихся непосредственно составляющими этого выражения.

Из фразеологов прошлого только азербайджанскому ученому М.Т.Тагиеву удалось подняться до уровня лингвистики XX в. в осмыслении феномена фразеологизма. Анализ литературы вопроса свидетельствует о том, что дань фразеологической концепции, созданной М. Т.Тагиевым, отдавали все фразеологи XX в., включая и академика В.В.Виноградова, который был научным консультантом по докторской диссертации М.Т.Тагиева. Несмотря на то, что М.Т.Тагиев был учеником академика В.В.Виноградова, он был единственным из

его последователей, который пошел совершенно иным путем. Если самого В.В.Виноградова и таких его последователей, как Н.М.Шанский, В.П.Жуков, В.Л.Архангельский, А.М.Бабкин, Т.А.Бертагаев, В.И.Зимин, С.Г.Гаврин, Ю.А.Гвоздарев, А.Г.Гюльмагомедов и др. интересовали в основном внутренние связи между компонентами ФЕ, семантическое строение этих языковых единиц, то М.Т.Тагиев рассматривает ФЕ как внутрисистемное явление. Для него не существует фразеологизма в отрыве от системы языка. Этим обусловлено понятие фразеологической конфигурации, введенное в науку азербайджанским ученым. Собственно фразеологизм рассматривался в этой теории как часть системной конфигурации, состоящей из самого фразеологизма и его окружения или собственно структурной связи, как называет это М. Т. Тагиев¹. Как отмечает проф. Ф.Вейсалли, до сих пор в Западной Европе и особенно в Германии придают большое значение созданной М.Т.Тагиевым теории фразеологического окружения².

Третья подглава первой главы называется «Фразеология в контексте когнитивной лингвистики». Когнитивизм как новое направление в языкознании характеризуется собственным научным аппаратом и актуальной терминологией. Необходимо отметить, что относительно содержания различных терминов могут существовать различные мнения, однако ни один из терминов не является случайным. Каждый из них ориентирован на раскрытие определенной стороны изучаемого объекта. Важнейшим понятием когнитивной лингвистики является «концепт». Термин *концепт* в языкознании создает целую парадигму коррелирующих понятий и терминов, среди которых выделяются такие как концептосфера и концептуальное содержание. Считается, что впервые современное звучание термин *концепт* приобрел в трудах русского философа начала XX в. С.А.Аскольдова. В статье «Концепт и слово»³ С.А.Аскольдов

---

¹ Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, с. 50.

² Veysəlli F.Y. Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağıyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər // Azərbaycanca xarici dillər, 2008, № 1-2 (6), s. 99-100.

³ Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. Л.: ACADEMIA, 1928, с. 28-44.

подвергает сопоставительному анализу лексическое значение слова и то, что он понимает под концептом. При этом ученый указывает, что традиционное употребление термина *концепт* связывает его с наукой логикой, а вовсе не лингвистикой или поэтикой. В современной логике в этом значении используется термин *понятие*, под которым понимается совокупность существенных признаков, характеризующих предметы одного класса и позволяющих называть их одним и тем же словом. Анализ концептуального содержания, проведенный С.А.Аскольдовым, позволяет видеть в концепте нечто большее, чем просто сигнификат лексического значения. Сравнивая слово и художественный образ, ученый приходит к выводу, что в структуре образа всегда остается нечто, что не поддается выражению в словах, или, если использовать современную терминологию, не поддается вербализации. В. А. Маслова подробно рассматривает все существующие точки зрения на концепт и приходит к выводу, что в структуре концепта как ментального феномена всегда остается некоторый духовный остаток, не поддающийся вербализации. При этом она ссылается на авторитет Ю. С. Степанова, утверждавшего наличие такого духовного феномена¹. Именно этот неподдающийся вербализации духовный остаток объединяет человеческую общность в то духовное целое, которое называется нацией. Научный аппарат когнитивного языкознания включает в себя и другие важнейшие понятия, ориентированные на раскрытие сущности национальных представлений о мире, закодированных в языке. Среди наиболее существенными, на наш взгляд, являются картина мира и стереотипы. Картина мира или языковая картина мира состоит из тех концептов, которые определяют специфику отношения к миру и его понимания. Поведение в соответствии с этой картиной мира сегодня чаще всего называется термином *национальный менталитет*. Даже поверхностный взгляд на фразеологию любого языка со всей очевидностью показывает, что она является подлинным хранителем всех прецедентных событий в истории народа, как того, что может быть обозначено как феномен, так и того, что расценивается как система прецедентных имен. В национальной фразеологии находят отражение названия национальных блюд, следовательно, отражается националь-

---

¹ Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2005, с. 30.

ная кулинария – *xəşilini çalmaq, xingal kimi doğramaq, əriştə doğramaq, aşına duz qatmaq, aşının suyunu vermək* т.д. Религиозные и мифологические концепты – *Allah şeytana lənət, Allah qüvvət versin, Allahın bəlası, Allah vergisi, şeytan fəhləsi kimi, şeytan kirəyə tutub, şeytanın ayağını sindirmək, cin atına mindirmək, cini tutmaq, cin dımirdən qorxan kimi, fatihəsini oxumaq, fələk göydən yerə emsə də, fələkin güdazına getmək* и т.д. Герои литературных произведений – *Fərhad kimi küling vurmaq, Firon kimi Allahlıq iddiasında olmaq, Leyli-Məcnun olmaq, Məşədi İbad kimi özündən çıxmaqi* т.д. В системе национальной фразеологии находят отражение даже нравственные категории – *abır gözləmək, abırdan düşmək, abırına qısılmaq, halal süd əmmiş, halal olsun, həyanı yeyib abırını tullamaqi* т.д. Национальная фразеология отдельных языков, как и мировая фразеология в целом, должны изучаться с точки зрения раскрытия концептуального содержания прецедентных феноменов. Последовательный анализ в этом направлении только и может выявить специфическое восприятие внешних по отношению к коллективному сознанию фактов. Именно это восприятие и носит когнитивный характер. Особую сложность при этом составляет разграничение общечеловеческого содержания, также и заимствованного, от собственно этно- и культурноспецифического. Незаимствованность, исконность, знаков вовсе не есть доказательство исконности знания, опыта или, тем более, когнитивной модели.

Вторая глава диссертации называется «**Структурно-семантические особенности фразеологических сочетаний, обозначающих чувства и эмоции**». Глава состоит из двух подглав. Первая подглава называется «Фразеосемантические группы во фразеологии». Здесь отмечается, что естественные языки принято интерпретировать как сложные системы, т.е. как системы, состоящие из систем низшего порядка, субсистем. При таком отношении к системе языка каждый отдельный уровень в иерархии языковых уровней представлен как система. Более того, в рамках отдельных субсистем единицы языка системно организуются на основе различного рода интегральных признаков. В принципе интегральные признаки могут относиться к любым аспектам анализа. Собственно говоря именно аспект анализа и определяет интегральный признак, на основе которого организуется система. В нашем случае интегральный признак должен носить семантический или функционально-семантический характер. Иными словами, субсистемы должны выделяться на основе признака, на семном уровне представляющем обозначение человеческих эмоций.

Например, фразеологические единицы азербайджанского языка чисто формально объединяются в составе фразеологического фонда языка. Однако уже при беглом взгляде на эти, порой очень разные, выражения видно, что они могут быть систематизированы на основе тех или иных критериев. Критериями дифференциации могут выступать как внешние, структурные, так и семантические признаки. Семантическая общность фразеологических единиц не обязательно должна выглядеть как синонимия. Ряд может основываться на каком-либо отвлеченном признаке, который будет рассматриваться в качестве интегрального. Например, довольно отвлеченным является семантический признак «отрицательное состояние субъекта». Любая конкретизация значения будет служить сужению ряда и оформлению синонимических парадигм. На основе данного значения, взятого как интегральный признак, организуется фразеосемантическая группа с типовым значением. В азербайджанском языке в данную фразеосемантическую группу входят такие единицы, как *zibili çıxmaq, dəridən çıxmaq, dəridən-dıñaqdan çıxmaq, dörd divar arasında qalmaq, dilindən daş asılmaq, dilinə qıfıl vurmaq, dil-ağıza düşmək, çörəyinin duzu olmamaq, evdə qalmaq, qulağını sallamaq, daşa dönmək, qara basmaq, ağzi günə qalmaq, başı qarışmaq, boğaz artığı olmaq, üstünə soyuq su ələnmək, fil qulağında yatmaq, firi yatmaq, tamahı zor eləmək, tükdən asılı olmaq, ürəyində nisgil dayanmaq, nix dayanmaq, odla su arasında qalmaq, ölçü-biçi bilməmək, kəllə çarxa vurmaq, göz açma bilməmək, gözlərinin kökü sarılmaq, alışıb yanmaq, barmağı yatmamaq, hər iki ayaqdan axsamaq, başdan çıxmaq, gürlütuva getmək, tanrısına təpik vurmaq, tısbağa qınından çıxıb tısbağa qınıni bəyənməmək* и т.д. Приведенные ФЕ обнаруживают самое разное конкретное значение, но объединены общей семантикой отрицательного состояния. Причем в одних случаях отрицательное состояние означает страдание того, кто его испытывает. В других – отрицательным является воздействие на окружающих. Например, *tısbağa qınından çıxıb tısbağa qınıni bəyənməmək* буквально означает «выйти из черепашьего панциря и не любить панцирь», т.е. относиться с презрением к своему прошлому, родному дому, близким и т.д. Отрицательные чувства испытывают люди, окружающие такого человека, сам же он, видимо, доволен своим состоянием. Такое же отрицательное состояние характеризует объект фразеологизма *tanrısına təpik vurmaq*. Буквально фразеологизм означает «бить ногой своего бога, лягаться». В Азербайджанско-русском фразеологическом словаре А. А. Оруджева фразеологизм зафиксирован в форме *tanrısına*

təpik atmaq, значение его определяется как «платить (отвечать) черной неблагодарностью, забывать хлеб-соль»¹ (55, 211). На наш взгляд, это не совсем верно. Дело в том, что в структуре этого фразеологизма центральным компонентом является *tanrı*, т.е. тенгри, бог. «Лгать своего бога» означает не просто платить черной неблагодарностью или забывать хлеб-соль, а забывать чье-либо покровительство. Покровительство и добро, видимо, не одно и то же. Покровительствовать кому-либо и делать добро кому-либо разные вещи. Участие компонента *tanrı* убеждает в том, что здесь речь идет не о добре, а о покровительстве. Разумеется, покровительство – это добро, но не всякое добро – покровительство. Концепт «бог» здесь реализует такой когнитивный признак, ассоциируемый в народном сознании с богом, как «хранение», «защита», «милость», «покровительство», «содействие», «обеспечение успеха» и т.п. Проведенное исследование выявило одну интересную деталь, которая, на наш взгляд, отражает особенности фразеологизации в целом. Эта особенность заключается в парадигмальном коррелировании ФЕ с противоположным значением. Если это действительно составляет специфику фразеологизации как процесса, то интегральный признак, организующий фразеосемантическую микросистему, довольно легко трансформируется. Естественно, в основе подобной трансформации лежит глубинная смежность самих явлений, т.е. предметно-логическая связь. Например, в русском языке выделяется фразеосемантическая парадигма с наиболее общим типовым значением «ставить объект в неестественное или физически неприятное для него положение». Ясно, что представленный типовой признак является достаточно абстрактным и вполне может быть сформулирован иначе. Например, «оказывать неприятное воздействие на объект» или иным образом. Интегральным признаком выступает сема «физическая неприятность» или просто «неприятность». При этом должно быть ясно, что выделение интегрального для фразеосемантической группы признака мотивировано анализом денотата фразеологической семантики. Денотат же непосредственно актуализирует образную основу, т.е. стереотипную жизненную ситуацию, ставшую основой

---

¹ Оруджев А. А. Азербайджанско-русский фразеологический словарь Баку, 1976, с. 211.

фразеологизации. Достаточно много в русском языке фразеологизмов со значением «испытывать отрицательные эмоции», или «испытывать неудачу». Это очень экспрессивные ФЕ, обладающие яркой внутренней формой. Обладая различным конкретным значением, мотивированной образной основой, эти ФЕ тем не менее поддаются охвату интегральной семьей. В качестве примера можно отметить следующие выражения: *не видеть света белого, биться как рыба об лед, хоть в воду, дело табак, идти ко дну, идти по миру, карта бита, катиться по наклонной плоскости, сидеть у разбитого корыта, ломать зубы, песенка спета чья, хлебнуть через край, хвататься за соломинку, пить горькую чашу до дна, попасть в историю, попасть в переплет, вылетать в трубу, загубить свою душу, заходить в тупик, земля горит под ногами, класть зубы на полку* и т.д. ФЕ данной парадигмы обладают достаточно широким диапазоном значения, что позволяет им не просто реализовывать, а конкретизировать свое общее значение в речевой ситуации. Вне ситуации они обладают абстрактным значением. Конкретизация этого общего и абстрактного значения может интерпретироваться и как комбинаторное варьирование. Можно также говорить об инварианте фразеологического значения и речевых вариантах. Другое дело насколько охватываются варианты инвариантом. Например, *сидеть у разбитого корыта* может конкретно означать, что угодно. В соответствии с образной мотивацией, восходящей к сказке А. С. Пушкина, ФЕ может обозначать сварливую женщину, не дающую покоя мужу. Этот исходный денотат, несмотря на литературное происхождение, достаточно широко распространен в реальной жизни. Точнее, А. С. Пушкин заимствовал из жизни модель, конкретизировав ее в образе безобразной старухи. Поскольку сама модель распространена, а исходный денотат, т.е. образ старухи с разбитым корытом в начале и в конце сказки, содержит значительный афористический заряд, собственное значение фразеологизма становится инвариантом. Иными словами, исходная ситуация стимулирует фразеологизацию, но поскольку в системе языка выражение непосредственно связано с пушкинским денотатом, оно является абстрактной семиотической реальностью. Комбинаторные варианты, встречающиеся в речи, адаптируются к самым разным жизненным ситуациям. В принципе реализуется формула или модель. *Сидеть у разбитого корыта* может кто угодно, незаслуженно взлетевший высоко и столь же низко павший. Логика модели распространяется на практически бесконечное число ситуаций, поскольку бесконечны

цели человека и его желания. ФЕ фактически означает не цель и характер неудачи, а тягостное чувство человека, оставшегося у разбитого корыта.

Почти все фразеологизмы этой группы обнаруживают широкое и абстрактное инвариантное значение. ФЕ *класть зубы на полку* отличается в этом ряду относительно конкретным значением. Дело в том, что чаще всего фразеологизм означает «голодать». Однако афористичность содержания позволяет ему употребляться и в смежных ситуациях на основе аналогии. В этой связи интересно отметить, что асимметрия языкового кода охватывает не только свободное словосочетание и образованный на его основе фразеологизм, но и разные значения одного и того же фразеологизма. В этом случае второе значение оказывается более абстрактным по сравнению с первым. Например, в ситуации, когда старый взяточник лишается возможности брать взятки.

В азербайджанском языке также выделяется фразеосемантическая группа с типовым значением «потерпеть неудачу», а также сопряженным с ним значением «испытывать сильные негативные чувства», «проявлять сильные негативные эмоции». В эту группу в азербайджанском языке входят такие ФЕ, как *fələyin güdazına getmək, çanaq başında çatlamaq, meydanda tək qalmaq, başı əlhəd daşına dəymək, dirnaq yeri axtarmaq, damazlığı kəsilmək, quyruğu tələdə qalmaq, burnundan gəlmək, qanı tutmaq, günü qara gəlməki* т. д. Все сказанное об ФЕ идентичной фразеологической микросистеме русского языка вполне распространяется и на эту парадигму азербайджанского языка. Наиболее обобщенным типовым значением группы является «жизненная неудача». Если попытаться выделить архисему ряда, то это сема «плохо».

Следует отметить, что в азербайджанском языке выделяется также микросистема с противоположным значением. Например, *xeyrini görmək, sudan quru çıxmaq, kefi sürmək, kefi ala dağda olmaq, ilan ağzından çıxmaq, kələfin ucunu tapmaq, iynəsi tikişi tutmaq, zəncirdən qurtarmaqı* т.д. Идентичная парадигма выделяется и в русском языке. Например, *родиться в сорочке, дешево отделаться, сойти с рук, убить двух зайцев, срывать цветы удовольствия, вырастать в глазах (чьих), греть руки* и т.д. В обоих языках эта группа является довольно многочисленной. Как и в вышерассмотренных ФЕ, выражения этой парадигмы также характеризуются корреляцией смежных семем. Так, в большинстве случаев здесь смежными оказываются значения

«добиться большого жизненного успеха», «быть на подъеме жизненного положения, творческих сил» и «испытывать большой прилив энергии, радости», «испытывать чувство большого облегчения». Семантика конкретных ФЕ и в этом случае реализуется в некотором диапазоне, что обуславливает многогранность реализуемых оттенков значения. Например, ФЕ *срывать цветы удовольствия* означает «жить в свое удовольствие», но одновременно и «радоваться жизни, иметь возможность радоваться жизни». Азербайджанский фразеологизм *zəncirdən qurtarmaq* в соответствии с внутренней формой означает «избавиться от большой неприятности», «избавиться от угнетения, насилия». Одновременно диффузность фразеологической семантики становится причиной реализации значения «испытывать/испытать огромное облегчение».

Вторая подглава второй главы называется «Структурно-семантическая характеристика ФЕ, обозначающих чувства». Здесь указывается, что структурно-семантические характеристики фразеологических единиц непосредственно отражают, с одной стороны, особенности грамматического строя языков, с другой, – специфику образования единиц вторичной номинации. Как правило, глагольный компонент играет центральную роль в структуре фразеологических сочетаний с общим значением «испытывать чувство сильного страха». Например, сюда относятся ФЕ *bağrını yarmaq, bağrını çatlatmaq, tükləri biz-biz durmaq, kürkünə birə düşmək, qoz qabığına girmək, quruqub qalmaq, damağı sancmaq, damağı pozulmaq, damarları qurumaq, dil-dodağı qurumaq, əl-ayağı titrəmək, əti ürpəşmək, zəhri yarımaq, qarnına girgi düşmək, gözü böyümək, gözü kəlləsinə çıxmaq, bədəninə lərzə düşmək, rəngi ağarmaq, tük salmaq, tükləri qabarmaq, tüpürçəyi qurumaq, ürəyi ayağının altına düşmək, ürəyi qopmaq, ürəyi düşmək, hüülqumu qurumaq, canına birə düşmək, canına vəlvələ düşmək, quuruğu paçada olmaq* др. Анализ структуры отмеченных фразеологизмов со значением «испытывать чувство страха» со всей очевидностью говорит о том, что глагол выполняет экспрессивную функцию. В рассмотренных ФЕ это глаголы *yarmaq, çatlamaq, biz-biz durmaq, düşmək, girmək, qalmaq, sancmaq, pozulmaq, qurumaq, titrəmək, ürpəşmək, yarımaq, qabarmaq, qopmaq*. Причем некоторые глаголы повторяются в разных фразеологизмах, но выполняют одну и ту же функцию усиления экспрессии. Для фразеологизмов с указанным значением характерно то, что все они являются соматизмами. Правда, в некоторых из них это соматическое начало может быть слабее и

носить условный характер, но тем не менее оно представлено. Например, ФЕ *rəngi ağartmaq* можно отнести к соматизмам только условно, поскольку здесь не идет речь о том или ином члене тела на компонентном уровне. На наш взгляд, следует учитывать, что «цвет» непосредственно связан с лицом. В русском языке этому азербайджанскому фразеологизму соответствует простой и употребительный глагол *побледнеть*. Денотаты фразеологической семантики отражают во всех случаях стереотипные ситуации и, более того, стереотипные соматические реакции на объект страха. В силу этого может создаться впечатление, что фразеологизация иногда вообще не имеет места, т.е. соответствующие ФЕ являются не фразеологизмами, а обычными словосочетаниями, характеризующимися той или иной степенью устойчивости и воспроизводимости.

В отличие от отрицательных эмоций, положительные находят отражение в структуре ФЕ с более отвлеченной образной основой. Например, в азербайджанском языке существуют следующие фразеологизмы с общим значением «испытывать чувство большой радости»: *qabığına yerləşməmək, qəlbi sevinmək, dağa dönmək, dağa daşa sığtmaq, gözü dolmaq, ləzgihəngi oynamaq, parağını göyə atmaq, ruhu uçmaq, ürəyi aşıb-daşmaq, ürəyi böyümək, ürəyi dağ boyda olmaq, ürəyi köksünə sığtmaq, çiçəyi çirtlomaq* и т.д. Значение фразеологизма *qəlbi sevinmək* определяется как “*şadlanmaq, fərhənlənmək, sevinmək*”. На наш взгляд, даже самый элементарный анализ семантики выражения *qəlbi sevinmək* говорит о том, что в этом случае фразеологизация отсутствует. Особенно выпукло проявляется это при сопоставлении со словарной дефиницией: *qəlbi sevinmək=sevinmək*. Другой тип семантики представлен фразеологизмом *gözü dolmaq*. Суть в том, что этот фразеологизм вне конфигурации просто не понятен. Например, человек может прослезиться по самому разному поводу и не только от радости. При четкой дифференциации окружения можно прийти к выводу о том, что сочетание *gözü dolmaq* представляет омонимическую пару. Чистую метафору, которая к тому же может интерпретироваться по-разному, представляет собой ФЕ *ləzgihəngi oynamaq*. Структура ФЕ полностью прозрачна. От рассмотренных ФЕ отличаются сочетания типа *dağa dönmək, qabığına sığtmaq, dağa daşa sığtmaq* и т.п. Фразеологизация в этих случаях строится на фантастическом или нереальном образе. Образная основа этих ФЕ связана с символическими представлениями, в частности, о горе. Таким образом, фразеологические единицы со значением «испытывать те

или иные чувства» обладают самыми разными особенностями семантической структуры. В большинстве своем они обладают яркой внутренней формой и прозрачной структурой. Денотат фразеологической семантики, как правило, строится на логико-предметной основе, отражающей обычные и вполне понятные ситуации. Эта особенность делает мотивацию этих ФЕ универсальной. Однако нередко образная основа носит нереальный характер, что само по себе также характерно для ФЕ. Нереальность выражается в гиперболизации образной картины, что в целом способствует усилению экспрессивного начала семантики.

Третья глава диссертации называется «**Перспективы изучения ФЕ, обозначающих чувства и эмоции, в аспекте когнитивизма**». Глава состоит из двух подглав. Первая подглава называется «Базовые концепты системы ФЕ со значением чувств». Здесь отмечается, что фразеосемантические микросистемы поддается анализу по базовым концептам. В основе каждой фразеологической единицы находится тот или иной концепт или система культурно-исторических представлений о вещах, предметах, явлениях. Логико-предметное содержание предметов и явлений и историко-культурные представления о них составляют содержание концептов. Концепты в своей совокупности составляют существенные фрагменты картины мира. Можно даже утверждать, что языковая картина мира состоит из различных концептосфер, которые естественным образом систематизированы в коллективной памяти носителей языка. Фактически научная систематизация концептов и концептосфер только повторяет естественную предметную систематизацию в сознании народа. Например, концептуальная основа фразеологических единиц со значением положительных эмоций вызывает особый интерес с точки зрения базовых концептов. В группу со значением «испытывать чувство глубокого удовлетворения» входят ФЕ *barmaqları da razı olmaq, damaq vermək, damaq üstə olmaq, damağı sazlaşmaq, içi gülmək, kefi yuxarı olmaq, kefi kök olmaq, kefi kök damağı çaq, könül açıqlığı, gözlərinin içi gülmək, parağını əyri qoymaq, ürəyi buz kimi olmaq, ürəyində yağ kimi yayılmaq, şirə çəkməki* т.д. Серьезных концептов мировоззренческого характера не обнаруживается и в этой группе. Однако характерно, что большинство ФЕ выражает чувство глубокого физиологического довольства. Сам по себе этот факт чрезвычайно интересен. Получается, что психическое явление, каковым является чувство, непосредственно выражается в физическом состоянии.

Концептуальная основа фразеологических единиц, обозначающих чувства, запрограммирована национальной ментальностью. В принципе, если картина мира состоит из таких элементов, как реальные предметы и эмпирические знания о них, символические манифестации и отвлеченные понятия, то вполне закономерно искать в национальной фразеологии отражение этих трех групп когнитивных феноменов. Соответственно этому концептуальную базу фразеологии чувств составляют в основном соматизмы. Закономерность этого явления связана с тем, что тело человека составляет для него эпицентр мира. Следовательно, экстраполяция знакомого и родного на сложное психическое и трудно представляемое явление вполне закономерна. Большинство концептов данной фразеосемантической системы носит эмпирический характер. Концепты философского содержания редки, а соответствующие фразеологизмы воспринимаются на уровне семиотических условностей, т.е. вне актуализации концептуального содержания.

Вторая подглава третьей главы называется «Концептосфера чувств и картина мира». Поскольку концептосфера реализуется в коллективном сознании носителей языка, она является не простой совокупностью ментальных образов, а своеобразной и достаточно сложной системой. Чувства или эмоции составляют важнейшую концептосферу национально-языковой картины мира. Проведенный анализ свидетельствует о том, что не только все известные позитивные и негативные чувства находят отражение в национальной фразеологии, но и оттенки чувств. Это обстоятельство говорит о том, что инвариантность в сфере фразеологии носит значительно более абстрактный характер, чем в лексике. Точнее, во фразеологии проблема разграничения инварианта и возможных речевых вариантов стоит острее. Суть проблемы, на наш взгляд, заключается в том, что ФЕ, будучи единицей вторичной номинации, на уровне инварианта в системе языка носит более абстрактный характер по сравнению с лексической единицей, основная функция которой заключается в обозначении. Лексическая единица, даже как название абстрактных величин, тем не менее является названием. Фразеологическая единица, даже как название конкретных величин, является не названием, а средством выражения отношения. Это приводит к тому, что ФЕ может охватывать бесконечное множество речевых ситуаций, адаптируясь к ним, подлаживаясь под них. В сфере фразеологии чувств такое положение представлено еще более выпукло, поскольку

сама денотативная сфера является чрезвычайно диффузной. Говоря о концептосфере чувств в картине мира и соответственно в естественном языке, следует, на наш взгляд, учитывать то обстоятельство, что каждая фразеосемантическая парадигма составляет отдельную концептосферу. Например, можно говорить о концептосфере негативных или положительных чувств, но можно говорить о концептосфере страха, горя, гнева и т. д. Чисто теоретический или логико-теоретический анализ, видимо, должен быть в пользу первого предположения, т.е. концептосфера в данном случае может определяться на двух уровнях. Во-первых, можно говорить о концептосфере чувств в целом, во-вторых, дифференцированно – о концептосфере положительных эмоций, а также концептосфере отрицательных эмоций.

Подавляющее большинство ФЕ, представляющих концептосферу «положительные эмоции», строятся на образах естественных физических состояний, поз, мимики и жестов. Следовательно, концептосфера в целом выражается посредством паралингвистических элементов. Точнее, паралингвистические элементы выражают соответствующие положительные эмоции в действительности. В языке их обозначение представляет уже семиотические ценности. Например, «танцевать лезгинку» есть выражение радости, ФЕ *ləzgiħangi oynamaq* есть уже семиотически релевантное обозначение радости. Сам танец может рассматриваться как паралингвистическое выражение радости, ФЕ – семиотически условное обозначение чувства. При этом буквально танцевать вовсе не обязательно.

Концептосфера положительных эмоций обнаруживает различный удельный вес базовых образов. Поскольку речь идет о чувствах, то вполне понятно, что одно из центральных мест здесь занимает образ сердца. Следует также отметить, что сердце выступает здесь органом, ответственным за чувство. Кроме того, понятие «сердце» коррелирует с такими понятиями, как «душа», «дух», «грудь». В парадигме со значением радость из 13 ФЕ 6 строятся на данной мотивационной базе. Например, *ürəyi dağ boyda olmaq, ürəyi köksünə sığtamaq, ürəyi böyüməki* т.д.

Как и во фразеологии положительных эмоций, концепты ФЕ со значением отрицательных чувств реализуются не изолированно, а в составе устойчивых конфигураций, что собственно говоря характерно для всех фразеологических сочетаний. Например, концепт «сердце» в абсолютной позиции выступает просто органом чувств. В системе фразеологии данный концепт реализуется в структуре сочетаний.

Соответственно дистрибуция слова *ürək* в азербайджанском языке распадается на положительную и отрицательную. Если *ürək açılmaq* характеризует положительные чувства, то *ürək qısılmaq* – отрицательные.

В целом сопоставление концептов, создающих образную основу фразеологизмов как со значением положительных эмоций, так и со значением эмоций отрицательных, охватывают весь известный человеку мир его души и тела. Это позволяет утверждать, что во фразеологии чувств отражается прежде всего человек, следовательно, фразеология чувств носит очевидный антропоморфный характер. Даже в тех случаях, когда на компонентном уровне отсутствует какое бы то ни было указание на «человечность», человеческое начало присутствует.

В заключении обобщаются результаты проведенного исследования и подводятся краткие выводы. Здесь, в частности, отмечается, что изучение фразеологических единиц с общим значением «эмоционального состояния человека» отличается высокой степенью актуальности по двум причинам. Во-первых, речь идет о единицах вторичной номинации по своей природе экспрессивных и в силу этого опирающихся на стандарты национального мышления. Во-вторых, речь идет о сфере человеческих чувств, т.е. эмоциональных реакциях на мир того самого существа, который и создает эти единицы вторичной номинации. Фразеологические сочетания со значением чувств в языках мира носят не изолированный характер, а объединяются в рамках фразеосемантических микросистем. Иными словами, речь должна идти не о синонимии этих выражений, а об их тематическом объединении. Фразеосемантические микросистемы строятся на общем типовом значении. Таким образом, классификации ФЕ со значением чувств носят дробный характер. Бинарная классификация носит семантико-стилистический характер. Семантический фактор учитывает концептосферу чувств. Стилистический – характер коннотации. Таким образом, бинарная оппозиция противопоставляет ФЕ с положительной и отрицательной коннотацией. Соответственно в рамках этой оппозиции противопоставлены ФЕ, обозначающие положительные эмоции, и ФЕ, обозначающие отрицательные эмоции.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях:

1. «К истокам теории фразеологии» Elm və təhsil, Dilçilik institutun əsərləri № 1/2014, стр. 52-60.
2. Сочетаемость лексем и фразеологизация Mütərcim, Tağuyev oxuları №2/2014 стр. 146-151.
3. Новейшие аспекты изучения фразеологии Mütərcim, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri №3/2015 стр. 52-57.
4. Phraseologization in the Context of Secondary Nomination «ТМБпринт» Глобальный научный потенциал №4(49)2015 стр. 66-70.
5. О денотате семантики фразеологических единиц с типовым значением «Эмоции человека» Language and Literature, Язык и Литература, Dil və Ədəbiyyat №2(94)2015 стр. 52-55.
6. Когнитивный анализ фразеологических единиц с типовым значением «Эмоции человека» в Азербайджанском языке Mütərcim, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, VI Beynəlxalq elmi konfransın Materialları №2/2015 стр.486-489.
7. Семантика «неудачи» в азербайджанском языке Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər №3/2015 стр.128-135.
8. Современные аспекты изучения фразеологических единиц Bakı Qızlar Universiteti, Elmi Əsərlər №3/2015 стр.18-24.
9. Фразеологические единицы с типовым значением «отрицательное состояние объекта» в азербайджанском языке Mütərcim, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri № 4/2015 стр. 105-110.
10. Essential Vocabulary for Cabin Crew Milli Aviasiya Akademiyası 2015 стр.160 s.

İnsanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən frazeoloji birləşmələr

Xülasə

Dissertasiyada insanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən frazeoloji birləşmələr kompleks tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Girişdə ənənəvi olaraq mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, aprobeiası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Frazeologiya nəzəriyyəsi, yaranması və inkişaf mərhələləri” alı I fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə frazeologiyanın əsas nəzəri problemləri araşdırılır, tədqiqatın elmi əsasları izah olunur. Burada dilin frazeologiyası və nitqin frazeologiyası problemləri tədqiq olunur.

I fəslin birinci yarımfəslə “Frazeologiya kontekstində frazeoloji fikir” adlanır. Burada semiotik sistemlərin mühüm əlamətləri müəyyənləşdirilir. I fəslin ikinci yarımfəslə “Xüsusi frazeoloji nəzəriyyəsinin yaranma cəhdləri” adlanır. Dünya dillərinin frazeologiyası XX əsrin 50-60-cı illərində daha intensiv inkişaf etməyə başladı.

I fəslin üçüncü yarımfəslə “Frazeologiya koqnitiv dilçilik kontekstində” adlanır. Dilçiliyin yeni istiqaməti olan koqnitivizm xüsusi elmi aparatı və aktual terminologiyası ilə səciyyələnir.

Dissertasiyanın II fəslə “Hiss və həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik əlamətləri” adlanır. Bu fəsil “Frazeologiyada frazeosemantik qruplar. Hissiyat bildirən frazeoloji vahidlərin struktur-semantik səciyyəsi” adlanır. Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri bir tərəfdən dillərin qrammatik quruluşunda, digər tərəfdən ikinci nominasiyalı vahidlərin yaranma xüsusiyyətlərində əks olunur.

Dissertasiyanın III fəslə “Hiss və həyəcan bildirən frazeoloji vahidlərin koqnitivizm aspektində araşdırılma perspektivləri” adlanır. III fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə qeyd olunur ki, frazeosemantik mikrosistemlər baza konseptləri əsasında təhlil olunur.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqatın əsas nəticələri ümumiləşdirilir.

Khanim Ali Yolchiyeva

The phraseological combinations expressing human feelings and emotions
Summary

The thesis is conducting a comprehensive study of phraseological combinations expressing human feelings and emotions. The dissertation consists of the introduction of three chapters, conclusion and bibliography.

The topical theme of scientific novelty, the theoretical and practical significance of the study traditionally are justified, the information about the subject, object, goals, objectives, research methods, approbation and structure of the dissertation are given in the introduction.

The first chapter consists of three sections and is called "The theory of phraseology. The becoming and development stages". The basic theoretical questions of phraseology are considered, the scientific basis of the research is being developed in the first chapter. The problems of differentiation of language phraseology and speech phraseology are touched upon in this chapter.

The first section of the first chapter is called "The phraseological thought in the context of the phraseology." The most important features of semiotic systems are defined here. The second section of the first chapter is called "The attempts of creating own phraseology theory". The phraseology of world languages is intensely developed in 50-60th of XX century. The third section of the first chapter is called "The phraseology in the context of cognitive linguistics." The cognitivism as a new direction in linguistics is characterized by its own scientific apparatus and relevant terminology.

The second chapter is called "Structural-semantic features of phraseological combinations, indicating feelings and emotions." This chapter consists of two sections: "Phrase-semantical group in phraseology", "The structural-semantic characteristics of PU indicating feelings". This chapter shows that on the one hand the structural and semantic characteristics of phraseological units directly reflect features of the grammatical structure of language, on the other hand, the specificity of the formation of secondary nomination units.

The third chapter of the dissertation is called "The prospects for the study of PU indicating feelings and emotions in cognitivism aspect". The chapter consists of two subchapters. This chapter notes that the phraseological microsystem is succumbed to analysis on basic concepts. In conclusion the main conclusions and results of the study are summarized.

Əlyazması hüququnda

XANIM ƏLİ QIZI YOLÇİYEVA

**İNSANIN EMOSİYA VƏ HİSSLƏRİNİ İFADƏ EDƏN
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

**Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər:	Nizami Qulu oğlu Cəfərov AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Rəsmi opponentlər:	Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva filologiya üzrə elmlər doktoru Təranə Məmməd qızı Hüseynova filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aparıcı təşkilat:	Azərbaycan Dillər Universiteti Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə “_22_” _____ 12_____ 2016-cı il tarixdə saat ____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.SEYİDƏLİYEV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Dünya dillərinin frazeologiyası daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Keçən əsrin ortalarında akademik V.V.Vinoqradovun əsərləri hiss-həyəcan bildirən söz birləşmələrinin tədqiqinə güclü təkan verdi. V.V.Vinoqradovun frazeoloji birləşmələr nəzəriyyəsi dilçiliyin bu sahəsinin araşdırılması tarixində yeni səhifə açdı.

Keçən əsrin 50-ci, 60-cı və 70-ci illərində frazeologiyaya maraq xeyli artdı. Moskva, Tula, Rostov-Don, Səmərqənd, Bakı şəhərlərində bu mövzuya həsr olunmuş konfranslar keçirilməyə başladı. Bu sahələr tanınmış frazeoloji mərkəzlər sayılırdı. Bu mövzuya həsr edilmiş sayısız hesabsız dissertasiyalar müdafiə olunurdu.

70-ci illərdə frazeologiya üzrə bibliografiya on minlərlə əsəri əhatə edirdi. Keçən əsrin sonunda frazeologiyaya maraq nisbətən azaldı. Frazeologiyaya marağın belə azalmasını ilk növbədə ümumən dilçilikdə paradıqların yerdəyişməsi ilə izah etmək lazımdır.

XX əsrin 90-cı illərində dilçilikdə insan faktoru ilə səciyyələnən yeni paradıqm yaranmağa başlamışdı. Dilçiliyin bu yeni istiqaməti antroposentrizm adlanırdı və linqvistikanın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edirdi. Bu zaman tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, elmin humanitar səciyyəsindən danışmağa başlamışdılar. Həmin dövrdə antroposentrizm dil faktlarının öyrənilməsində koqnitiv yanaşmaya əsaslanırdı. Bu nəzəriyyə ilk növbədə dünyanın dərk edilmə modellərini açmağa, semiotik manifestasiyaya üstünlük verirdi.

Dillərin öyrənilməsində frazeoloji materialın tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin ortalarından dövrümüzə qədər keçən zaman kəsiyində ətraf aləmin dərk edilməsində, dil və idrak proseslərinin inkişafında frazeoloji birləşmələrin rolu artmış, bu sabit birləşmələrin struktur-semantik və frazeoloji xüsusiyyətləri böyük təkamül yolu keçmişdir. Hal-hazırda keçən 70 il ərzində frazeologiyanın nəzəri problemlərinin araşdırılması tarixinə bir daha nəzər salmaq məqsədəuyğundur.

Dünya dillərinin frazeoloji birləşmələrinin strukturunda hiss-həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələrə xüsusi maraq vardır. İnsan hissələrini ifadə edən frazeoloji birləşmələrə xüsusi maraq tamamilə təbiidir. İkinci nominasiya səviyyəsinə aid edilən frazeoloji birləşmələr əsasən bizi əhatə edən ətraf mühitin faktlarına olan münasibəti ilə səciyyələnir.

Frazeoloji birləşmələr əsasən insan münasibətlərinin ifadəsi olduğu üçün emosionallıq bildirir. Sabit birləşmələrin yaranması və funksionallığı problemləri daim frazeoloqların diqqət mərkəzində dayanmalıdır. İnsanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən frazeoloji birləşmələr indiyə qədər müstəqil monoqrafik tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu dissertasiya yalnız frazeologiya sahəsində deyil, ümumiyyətlə dilçilikdə çox aktual bir problemə həsr olunmuşdur. Dissertasiya koqnitiv aspektdən də çox maraqlıdır. Dissertasiyada frazeoloji birləşmələrin yaranma və funksionallaşma mexanizminə, koqnitiv və struktur-semantik problemlərə ümumiləşdirici münasibət ifadə olunur.

Dissertasiyanın obyektini insanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən frazeoloji birləşmələr təşkil edir.

Dissertasiyanın predmetini frazeoloji birləşmələrin yaranma mexanizmi və konseptual məzmunu ifadə edir.

Dissertasiyanın əsas məqsəd və vəzifələri insanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən ikinci nominasiyalı fəvqəlsöz sabit birləşmələrin semantik-struktur təşkilinin və koqnitiv məzmununun müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Dissertasiyanın məqsədi qarşıya aşağıdakı konkret vəzifələri qoyur:

- Frazeologiyaya aid nəzəri ədəbiyyatın təhlili əsasında aparılmış tədqiqatın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmək
- Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən mövzuya aid material toplamaq
- Müxtəlif dillərin materialları əsasında toplanmış faktları semantik, struktur və konseptual məzmun baxımından hərtərəfli təhlil etmək.
- Aparılmış tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirərək qısa nəticələr şəklində təqdim etmək.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər mövcud olsa da, təqdim edilən dissertasiya ilk dəfə olaraq insanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən sabit birləşmələrin üç dilin (Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin) materialları əsasında müqayisəli araşdırılmasına həsr edilmişdir. Dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif xalqlara məxsus konseptlərin koqnitiv əlamətlərini müəyyənləşdirən və sistemləşdirən hiss və həyəcan bildirən frazeologizmlərin özəl xüsusiyyətlərini təsvir edən ilk tədqiqatdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Təqdim olunan dissertasiya frazeoloji birləşmələrin obrazlı mənasının əsasını təşkil edən konseptlərin koqnitiv əlamətləri sisteminin tədqiqi, bu sahədəki elmi nəticələrin ümumiləşdirilməsi baxımından ilk sistemli tədqiqat kimi

mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyada əldə edilən ümumiləşdirmə və elmi nəticələr Azərbaycan rus və ingilis dillərinin frazeoloji sisteminin tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalarda, o cümlədən müxtəlif sistemli dillərin sabit söz birləşmələrinin və müvafiq dil səciyyəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda yararlı ola bilər. Aparılmış tədqiqatın materialları və nəticələri Azərbaycan dilçilərinin dil nəzəriyyəsi və tipologiyaya həsr olunmuş işlərində istifadə oluna bilər. Bundan əlavə dissertasiyanın nəticələrindən dil nəzəriyyəsinə, semiologiyaya, frazeologiyaya, struktur semantikaya və frazeoqrafiyaya aid xüsusi kursların yazılmasında yararlanmaq olar. Dissertasiyada müqayisə olunan dil materialı və əldə olunmuş nəticələrdən ali məktəblərdə Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin frazeologiyasının tədrisi praktikasında da istifadə edilə bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İnsanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən frazeoloji birləşmələr ikinci nominasiyalı vahidlər hesab olunur.
2. Tərkibində hissiyyəti diskursiv ifadə edən sözlər olan sabit birləşmələr frazeoloji vahid hesab olunmur.
3. Strukturunda hissiyyəti və ya hissələrə münasibəti ifadə edən frazeoloji birləşmələrdə əsas konsept müəyyən olunur.
4. Frazeoloji vahidlərin tərkibində konseptlər tam deyil, ayrı-ayrı koqnitiv əlamətlərlə təqdim olunur.
5. Konseptlər yalnız frazeoloji sistemi və konkret frazeologizmləri səciyyələndirən standartların deyil, xalqın milli dil mənzərəsinin ifadəsidir.
6. Əsas konseptlər aktual mənanın təməli olub, frazeologizmin konseptual məzmununu formalaşdırır.
7. Həm konseptlər, həm də konseptual məzmun sistemləşdirilə bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada əsasən nəzəri linqvistik və frazeoqrafik mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Elmi linqvistik ədəbiyyatın köməyi ilə tədqiqatın nəzəri bazası müəyyənləşdirilmiş, konkret dil materialı isə ümumi elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr etməyə şərait yaratmışdır.

Dissertasiyada istifadə olunan nəzəri dilçilik ədəbiyyatına həm ümumi nəzəriyyə, həm də dünya dillərinin frazeoloji təkamülündən bəhs edən əsərlər daxildir. Frazeoqrafik mənbələrə isə Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin izahlı frazeoloji və paremioloji lüğətləri daxildir.

Tədqiqatın metodu. İnduksiya, təhlil, sintez, hipotez kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodoloji əsasını nəzəriyyənin ilkin faktik materiala əsaslanması prinsipi və elmi tədqiqatın həqiqi nəticələrinin yoxlanılma imkanlarını ifadə edən ümumfəlsəfi təsəvvür təşkil edir.

Dissertasiyada semantik təhlil metodu təsviri metod, frazeologizmin əhatə metodu və s. istifadə olunmuşdur. Dil faktlarının araşdırılmasında koqnitiv yanaşma əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına dilçilik İnstitutunun Nəzəri Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın əsas nəticələri barədə AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun və universitetlərin nəzəri seminarlarında, Respublikada və xarici ölkələrdə keçirilən elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri respublikada və xaricdə dərc olunan elmi jurnallarda çap olunmuş 10 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, müdafiyyəyə çıxarılan əsas müddəalar, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın aprobasiyasından danışılır.

Dissertasiyanın I fəslə **“Frazeologiyanın nəzəriyyəsi. Yaranma və təkamül dövrləri”** adlanır. I fəslin birinci yarımfəslə **“Strukturalizm müstəvisində frazeoloji fikir”** adlanır. Birinci yarımfəsilə qeyd olunur ki, frazeologiya nəzəriyyəsinin əsasını Ferdinand de Sössürün **“Ümumi linqvistik kursu”** əsəri təşkil edir. Sistem-struktur paradigmə nəzəriyyəsinə görə, frazeologiya prosesində ekspressiya da dil kodu kimi qanuni səciyyə daşıyır. Dilçilik elminin klassiklərinin fikrincə, dildə ekspressiyanın yaranması və itməsi dil işarələrinin işlənmə tezliyi ilə əlaqədardır. Bu məsələdə frazeologiya istisna təşkil etmir.

Bu proses təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, dil sisteminin aktual qanunauyğunluqlarına tabe olur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya prosesi nəticəsində ekspressiyanın güvvətlənməsi və ya zəifləməsi, kommunikativ effekt məqsədi daşıyır və dildə müvafiq ifadə vasitələrinin işlənməsi ilə müşayiət olunur. Beləliklə, dillərin ümumi sistem qanunauyğunluqları planında frazeoloji vahidlərin təhlili məntiqli sayıla bilər. Bildiyimiz kimi, strukturalizm məhz belə ümumi məsələlərin araşdırıl-

masını məqsəd kimi qarşıya qoyurdu. Bu zaman təbii dillərdə öz tətbiqini tapan semiotik sistemin əsas əlamətləri müəyyənləşdirilirdi. Bu birinci növbədə dil hadisələrini və dilin nitqdən fərqli olaraq mental səciyyəsinə ifadə edirdi.

Frazeologiyada dil hadisələrinin mental və ideal səciyyəsi ilə şərtlənən assosiativ xarakter müəyyən olunur. Bu assosiasiyalar məhdud olub, müəyyən konfigurasiyalarda reallaşır. Ferdinand de Sössürün “Ümumi lingvistik kursu”nda sistem münasibətlər universal münasibətlər kimi təqdim olunur. Sössür onları sintaqmatik və assosiativ münasibətlər adlandırır. Bu münasibətlərin universal xarakteri dil sistemini yaradır. Hər iki münasibətin əsasında dilin sistemliliyindən və konkret sistemlərin xarakterindən asılı olmayan sistemyaradıcı qanunauyğunluq dayanır. Məlum məsələdir ki, hər hansı bir cəmin sistem kimi qəbul olunması üçün nizamlanma vacibdir. Bu nizamlanma şərhçi tərəfindən aparılır və məlum əlamətlərə əsaslanır. Bu sistemliliyin birinci əlaməti sayılır. Sistemliliyin digər fundamental əlaməti sistem funksiyasının ifadə olunmasıdır. Sistemin hər hansı bir elementi böyük bir vəhdətin bir hissəsi hesab olunur. Burada müstəqil mənalı hər bir element müstəqil dil vahidi təsəvvürü yaradır. Strukturalizmə görə, sistemin hər bir faktının müstəqil vahid kimi müəyyənləşməsi mücərrəd səciyyə daşıyır.

Ferdinand de Sössür sistem münasibətlərinin bu növünü sintaqmatik münasibətlər adlandırmışdır. Müxtəlif tədqiqatçılar sintaqm anlayışını fərqli başa düşürdülər. Ferdinand de Sössür hətta sözləri də sintaqm kimi qəbul edirdi. Ferdinand de Sössürün fikrincə, sintaqmatik münasibətlər müxtəlif dil vahidlərini xətti ardıcılıqla əlaqələndirir. O, ardıcılıqla müəyyənləşən sintaqmatik münasibətlərə sadə sözləri, mürəkkəb sözləri, düzəltmə sözləri, cümlə üzvlərini və cümlələri daxil edir. Ferdinand de Sössür nitqdə deyil, dildə hazır şəkildə mövcud olan hazır ifadələri nəzərdə tutur. Müasir terminologiyada belə sintaqmlar sabit söz birləşmələri və ya frazeoloji vahidlər adlanır.

Sintaqmatikanın təhlili dilin səs sistemində səsin yerinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. C.Layonz¹ dildə paradiqmatika və sintaqmatikadan danışarkən, onu distribusiyaya vasitəsilə izah edir. Layonz distribusiyasını bu və ya digər dil vahidi ilə assosiativləşən və dil sistemində

---

¹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978, с. 86.

mövcud olan məhdudiyətlər əsasında formalaşan mətnlər toplusu kimi müəyyənləşdirir. Beləliklə, dil sistemində hər hansı linqvistik vahidin yeri bəzi məhdudiyətlərlə müəyyənləşir.

Beləliklə, məhdudiyətlər dil sisteminin əsas göstəricisi olur. Dil sisteminin relevant məhdudiyətlərinə əsaslanan konfigurasiyaları dil universalilərindən biri hesab olunur. Çünki dil sistemi konfigurativ səciyyə daşıyır. Bu nöqteyi-nəzərdən Ə.Benvenist qeyd edirdi ki, linqvistik sistem dil işarələrinin çox az hissəsinin kombinəlməsindən istifadə edir¹.

Dil sisteminin konfigurativ səciyyə daşması frazeologiyanın inkişafı üçün ən vacib şərtlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin ikinci yarısında frazeoloqların heç biri frazeologiyanın konfigurativ təbiəti barədə fikir söyləməmişdi. İlk dəfə bu barədə görkəmli Azərbaycan dilçisi professor M.T.Tağıyev yazmışdı. XX əsr dilçiliyinin ruhuna və məzmununa cavab verə bilən frazeoloji konsepsiya yaratmağa yalnız M.T.Tağıyev nail olmuşdu.

Beləliklə, sistem-struktur dilçiliyin qarşılıqlı əlaqəsi olan iki əsas prinsipləri keçən əsrin dilçiliyinə həlledici təsir göstərir. Bu prinsiplər frazeoloji sistemə də öz təsirini göstərir. Bu linqvistik sistem tərəfindən dil vahidlərinin uyğunlaşmasına təsir məhdudiyət prinsipidir. Bu məhdudiyət prinsipi nəticəsində xüsusi dil əlaqələri yaranır. Konfigurasiya prinsipinə əsasən hər bir cümlə fəvqə, dil vahidi müstəqil şəkildə deyil, yalnız digər dil vahidləri ilə konfigurativ əlaqədə öz məzmununu reallaşdırır və özünəməxsus funksiyaları yerinə yetirir.

I fəslin ikinci yarımfəslə "Xüsusi frazeoloji nəzəriyyənin yaranması cəhdləri" adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiyanın ayrıca bir elm kimi formalaşması akademik V.V.Vinoqradovun və sovet dilçilik məktəbinin adı ilə bağlıdır. Xüsusən dünya dillərinin intensiv formalaşması XX əsrin 50-60-cı illərinə təsadüf edir. Məlumdur ki, akademik V.V.Vinoqradovun frazeoloji problemlərə həsr olunmuş iki məqaləsində frazeologiyanın əsas prinsipləri izah olunur.

1946-cı ildə akademik V.V.Vinoqradovun "Rus frazeologiyasının linqvistik fənn kimi əsas prinsipləri"; 1947-ci ildə isə "Rus dilində frazeoloji vahidlərin əsas növləri məqalələri" çap olunur.

Akademik V.V.Vinoqradovun 1953-cü ildə çap olunmuş "Sözün leksik mənasının əsas tipləri" məqaləsi də frazeoloji problemlərə həsr

---

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., Прогресс. 1974, с. 23.

olunmuşdur. Bu məqalədə yalnız frazeoloji mənadan deyil, ümumiyyətlə, leksik mənadan söhbət açılır. Bu məqalədə leksik mənə semiotik fenomen kimi təcrid olunmuş şəkildə deyil, sintaqm daxilində araşdırılır. Təsadüfi deyildir ki, V.V.Vinoqradov leksik mənaların birini frazeoloji bağlı mənə adlandırır¹.

Ümumiyyətlə, V.V.Vinoqradovun konstruktiv şərtləndirilən və sintaktik əlaqələndirilən adlandırdığı sabit birləşmələrin də frazeologiya ilə müəyyən əlaqəsi olduğunu təmin etmək olar². Biz bu məsələləri araşdırırıq, çünki yuxarıda sadalanan bu problemlər müstəqil bir tədqiqatın mövzusu olmalıdır. Frazeologiya nəzəriyyəsinə isə bilavasitə V.V.Vinoqradovun yuxarıda adı çəkilən iki məqaləsini aid etmək daha məqsədəuyğundur. XX əsrin ikinci yarısında V.V.Vinoqradovun nəzəriyyəsinə bəzən semantik birləşmə, bəzən də semantik identifikasiya nəzəriyyəsi adlandırırdılar (Sonuncu fikir V.A.Arxaqelskiyə məxsus idi).

Məlumdur ki, semantik uyuşma prinsipi qlobal frazeoloji mənə baxımından frazeoloji birləşmənin tərkib hissələrinin bitişmə dərəcəsini ehtiva edir. Frazeologiya nəzəriyyəsinin banisi Şarl Ballinin söz birləşmələrinin bölünməzliyi haqqındakı fikirlərinə əsaslanan V.V.Vinoqradov rus dilinin materialları əsasında sabit söz birləşmələrini müəyyən qruplara bölür. Bu qruplaşdırma bölünməzlik prinsipinə əsaslandığı üçün alimi birinci növbədə frazeologizmin tərkib hissələrinin uyuşma dərəcəsi maraqlandırır. Alim tərəfindən ayrılmış strukturların diapazonu da əsas prinsipə uyğun gəlirdi. Beləliklə, V.V.Vinoqradov frazeoloji birləşmələri üç qrupa ayırırdı.

Mənə müstəqilliyini tamamilə itirmiş tərkib hissələrindən ibarət olan tam bölünməz sintaqmlar birinci qrupu təşkil edirdi. İkinci qrupa isə daxili formasının etimoloji mənə ilə müəyyən əlaqəsi olduğunu ehtiva edən sabit birləşmələr aid edilirdi.

Alimin fikrincə, üçüncü qrupa əsas mənaları ilə əlaqəni itirməmiş tərkib hissələrinin daxil olduğu analitik konstruksiyalar aid idi. Bu qrupa aid olan frazeoloji birləşmələrin əsas özəlliyi ondan ibarət idi ki, bu birləşmənin tərkibindəki sözlərin biri yalnız bu tərkibdə işləmə bilirdi. Digər söz isə tamamilə sərbəst mənaya malik idi. V.V.Vinoqradov qeyd

---

¹ Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., Наука, 1977, с. 176.

² Yənə orada

edirdi ki, frazeoloji birləşmələr müasir dilin sintaktik və semantik normaları əsasında qurulur və onların ifadəsində hər şey aydındır, heç nəyin xüsusi izahata ehtiyacı yoxdur¹.

Bu konstruksiyalar nitqdə yaranmır, dil daşıyıcılarının kommunikativ tələblərindən asılı olaraq qurulmur. Alimin bu fikirlərindən istifadə edən keçən əsrin bəzi alimləri bütün səviyyələrə aid olan nitq vahidlərini frazeologiyaya aid edirdilər. Beləliklə, V.V.Vinoqradovun sonrakı dövrdə təkrar yaranmış hər bir söz birləşməsini frazeoloji vahidlərə aid etmək meyli yaranmışdı. Təkrar yaranmış məna frazeoloji vahidin kateqorial əlaməti hesab olunurdu. Bu zaman frazeologiyanın tədqiqat obyektinə mücərrədləşirdi.

XX əsrin 60-70-ci illərində bu mübahisə əsasında frazeoloqların iki cəbhəyə bölünməsinə o qədər də ciddi qəbul etmək olmaz. Keçən əsrin 60-cı illərində atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməsi barədə fikirlər söylənilirdi. Bəzi sovet dilçiləri atalar sözlərini frazeologizm hesab edir, digərləri isə bunun əksini sübut etməyə çalışırdılar.

Bu gün, əlbəttə, bu məsələ formal xarakter daşıyır, lakin o dövrdə əksyönümlü bu fikir frazeoloqları iki cəbhəyə ayırmışdı. Atalar sözlərini frazeologizm hesab edənləri geniş yanaşma, digərlərini isə məhdud yanaşma tərəfdarları hesab edirdilər. Bu mövzuya həsr olunmuş elmi ədəbiyyatın hərtərəfli təhlili sübut edir ki, əsas məsələ göstərilən mövzuya geniş və ya məhdud yanaşmada deyildir.

Fikrimizcə, problemin əsası budur ki, atalar sözünü frazeoloji vahid hesab edərkən biz onu mexaniki olaraq eyni zamanda dil vahidi adlandırırıq. Eyni zamanda hər bir dil vahidi Ferdinand de Sözzürün sintaqmatik adlandırdığı mühüm əlaqələrlə əhatə olunmuşdur. Beləliklə, dil vahidi valentliyinin reallığı konkret əlaqələr sistemində frazeoloji və ya digər vahid sadəcə mövcud ola bilməz. Aydın məsələdir ki, atalar sözlərinin xalq təcrübəsinin ifadəsi kimi bu əlaqələrə ehtiyacı yoxdur. Atalar sözləri tamdır, mükəmməldir, bütövdür və müstəqildir.

V.V.Vinoqradovun materialı tam əhatə etmə konsepsiyasının nəticəsində leksik komplekslərin istənilən növü frazeoloji birləşmə kimi qəbul olunmağa başladı. Bu zaman yalnız atalar sözləri mübahisə doğururdu. Bu zaman mübahisə doğuran söz kompleksləri çox idi. Lakin

---

¹ В.Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., Наука, 1977, с. 166.

onların hamısı funksionallaşma özəlliklərinə və fərqli cəhətlərinə baxmayaraq, tamamilə qeyd-şərtsiz frazeologiyaya aid edilirdi.

Bu baxımdan akademik N.M.Şanskiyin frazeoloji birləşmələr haqqındakı fikirlərini qeyd etmək lazımdır. N.M.Şanski frazeologiyanın sərhədlərini daha da genişləndirdi. V.V.Vinoqradovun bölgüsünə daxil olan frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birikmələr və frazeoloji birləşmələr qruplarına frazeoloji ifadələri də daxil etdi. Frazeoloji vahidlərin sonuncu qrupunu səciyyələndirərkən N.M.Şanski özü onların sərbəst söz birləşmələrindən heç nə ilə fərqlənmədiyini qeyd edir¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, oxşar fikirləri Azərbaycan dilçilərindən akademik A.Qurbanov söyləmişdir. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” əsərində A.Qurbanov hətta dramatik əsərlərdən ayrı-ayrı parçaları da frazeologiyaya aid etməyi lazım bilirdi.

Akademikin fikrincə, S.Vurğunun “Vaqif” pyesindən misal gətirilmiş ayrı-ayrı parçalar frazeologiyaya nümunə ola bilər. A.Qurbanov frazeoloji birləşmənin əsas meyarı kimi təkrarolunma və yadda qalma prinsiplərini əsas götürür². Bu zaman həmin mətnlərin işlənmə tezliyi, hansı mühitdə kim tərəfindən işlənməsi nəzərə alınmır. A.Qurbanov dil sistemində mövcud olan bütün sabit birləşmələri və bölünməz tərkibləri frazeologiyaya aid edir.

Bu zaman frazeologiyanın əsas meyarı kimi sintaqmların təkrar yaranması götürülür. Bundan əlavə A.Qurbanov sabit söz birləşməsi terminini işlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər də frazeoloji vahid dedikdə sabit söz birləşməsi məfhumu işlənilir. Bu zaman qeyd olunur ki, hər hansı frazeologiyanın forması dəyişmiş, komponent tərkibi əvvəlki kimi qalır.

Hər bir frazeoloji vahidin hətta ötürü təhlili də sübut edir ki, onun tərkibində sözlər leksik vahid kimi mövcud deyildir. Məsələn: “cut and contrive” (“сводить концы с концами”) frazeologizminin *cut*, *and*, *contrive* sözlərindən ibarət olduğunu söyləmək düzgün deyildir. Azərbaycan dilindəki “Əlinin papağını Vəlinin başına qoymaq” frazeologizmini təşkil edən leksemlərin sərbəst nominativ mənasını da bu frazeoloji ifadə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

---

¹ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., Высшая школа, 1985, с. 62.

² Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: Nurlan, 2003, с. 356.

Keçən əsrin frazeoloqlarından yalnız M.T.Tağıyev frazeoloji fenomenin mənalandırılması baxımından XX əsr dünya dilçiliyi səviyyəsinə yüksələ bildi. O dövrün frazeoloqlarının hamısı M.T.Tağıyevin frazeoloji nəzəriyyəsini yüksək qiymətləndirirdilər. Akademik V.V.Vinoqradov M.T.Tağıyevin doktorluq dissertasiyasının elmi məsləhətçisi idi. V.V.Vinoqradovun digər tələbələrindən fərqli olaraq M.T.Tağıyev tamamilə müstəqil frazeologiya nəzəriyyəsi yaratdı. V.V.Vinoqradov və onun ardıcılları: N.M.Şanski, V.P.Jukov, V.L.Arxañqelski, A.M.Babkin, T.A.Bertaqayev, V.İ.Zimin, S.Q.Qavrin, Y.A.Qvozdaryov, A.T.Qulmaqomedov və b. frazeoloji vahidin komponentləri arasındakı daxili əlaqələri, dil vahidlərinin semantik quruluşunu araşdırmağa çalışırdılar. M.Tağıyev isə frazeoloji vahidi sistemdaxili hadisə kimi tədqiq edirdi. O, frazeoloji vahidi dil sistemindən kənarında təsəvvür etmirdi. Bu baxımdan elmə Azərbaycan alimi M.T.Tağıyevin təərəfindən gətirilmiş frazeoloji konfigurasiya anlayışı dünya dilçiləri tərəfindən böyük maraqla qarşılandı¹.

Bu nəzəriyyədə frazeologizm sistem konfigurasiyasının bir hissəsi kimi təqdim olunur. Sistem konfigurasiyası frazeologizmdən və onu əhatə edən struktur əlaqələrdən ibarətdir. Professor F.Veysəlli qeyd edir ki, hətta indiyə qədər Qərbi Avropada, xüsusən də Almaniyada M.T.Tağıyev tərəfindən yaradılmış frazeoloji əhatə nəzəriyyəsinə yüksək qiymət verilir².

I fəslin üçüncü yarımfəslı “Frazeologiya koqnitiv dilçilik kontekstində” adlanır. Koqnitivizm dilçilikdə xüsusi elmi aparatı və aktual terminologiyası ilə seçilən yeni istiqamətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif terminlərin məzmunu barədə fərqli fikirlər ola bilər, lakin bu terminlərin heç biri təsadüfi deyildir. Onların hər biri araşdırılan obyektin müəyyən bir cəhətini açmağa, aydınlaşdırmağa istiqamətlənmişdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı konseptdir.

Dilçilikdə konsept termini korrelyativ anlayışların bütöv bir paradigmasını yaradır. Bu anlayışlar arasında konsept məzmunu və konsept

---

¹ Тагйев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, с. 50.

² Veysəlli F.Y. Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağıyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər // Azərbaycanda xarici dillər, 2008, № 1-2 (6), s. 99-100.

sahəsi seçilir. Konsept termini müasir mənada ilk dəfə XX əsrin rus filoloqu S.A.Askoldovun əsərlərində işlənmişdir¹.

“Konsept və söz” adlı məqaləsində S.A.Askoldov sözün leksik mənasını müqayisəli təhlilə cəlb edir. Alim qeyd edir ki, konsept anlayışının ənənəvi işlədilməsi elmi məntiqlə bağlıdır. Onun nə dilçilik, nə də poetika ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Müasir məntiqdə bu mənada anlayış termini işlənir. Anlayış dedikdə eyni sinfə məxsus olan və onları eyni sözlə adlandırmağa imkan verən mühüm əlamətlərin vəhdəti nəzərdə tutulur.

S.A.Askoldov tərəfindən aparılmış təhlil, konseptin adi siqnikativ mənadan daha böyük məzmun ifadə etdiyini göstərir. Sözü və bədii obrazı müqayisə edən alim bu qərara gəlir ki, obrazın strukturunda söz ilə ifadə oluna bilməyəcək müasir terminologiyanın dili ilə desək, verbalizasiyaya məruz qalmayan nə isə qalır.

V.A.Maslova konsept nəzəriyyəsinə aid bütün baxışları hərtərəfli təhlil edərək bu qənaətə gəlir ki, mental fenomen kimi konseptin strukturunda verbalizasiya olunmayan nə isə bir ruhun qalığı qalır. Bu zaman V.A.Maslova söz strukturunda ruhi fenomenin olmasını iddia edən Y.S.Stepanova istinad edir².

Məhz bu verbalizasiya olunmayan ruhi qalıq insan cəmiyyətini millət adlanan ruhi vəhdətdə toplayır. Kognitiv dilçiliyin elmi aparatına dildə kodlaşmış, bir çox milli təsəvvürlərlə izah edilən mühüm anlayışlar daxildir. Fikrimizcə, bunların ən mühümü dünyanın ümumi dil mənzərəsində istifadə olunan stereotiplərdir. Dünyanın dil mənzərəsi ətraf aləmin və onu anlamağın xüsusiyyətini müəyyənləşdirən konseptlərdən ibarətdir. Müasir dünyanın mənzərəsini ifadə edən bu termin milli mentalitet adlanır. Hər bir dilin frazeologiyasına çox səthi bir nəzər yetirsək belə, görürük ki, o, xalqın tarixində mühüm hadisələrin əsil mühafizəçisidir. Frazeologiya presedent anlayışlar sistemini ifadə edən bir fenomendir³.

Milli frazeologiyada milli xörəklərin adları, milli kulinariya əks olunur: *xəşilini çalmaq, xingal kimi doğramaq, əriştə doğramaq, aşına duz qatmaq, aşının suyunu vermək* və s. Milli frazeologiyada eyni zamanda dini

---

¹ Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. Л.Академия. 1928, с. 28-44.

² Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск. Тетра систем, 2005, с. 30.

³ Presedent mibal (keçmişdə olmuş və sonra olan eyni tipli hadisələr üçün misal ola biləcək hadisə və ya hərəkət – X.Y.).

və mifoloji konseptlər, bədii əsərlərin qəhrəmanları və s. ifadə olunur: *Allah şeytana lənət etsin, Allah qüvvət versin, Allahın bəlası, Allah vergisi, şeytan fəhləsi kimi, şeytan kirayə tutub, şeytanın ayağını sındırmaq, cin atına mindirmək, cini tutmaq, cin dənizdən qorxan kimi, fatihəsini oxumaq, fələk göydən yerə ensə də, fələyin güdazına getmək, Fərhad kimi külüng vurmaq, Firon kimi allahlıq iddiasında olmaq, Leyli-Məcnun olmaq, Məşədi İbad kimi özündən çıxmaq* və s.

Milli frazeologiyada, hətta, əxlaqi kateqoriyalar da istifadə olunur: *abır gözləmək, abırdan düşmək, abırına qısılmaq, halal süd əmmiş, halal olsun, həyanı yeyib abırını tullamaq* və s.

Ayrı-ayrı dillərin milli frazeologiyası və ümumiyyətlə, dünya frazeologiyası presedent fenomenlərin konseptual məzmunu baxımından öyrənilməlidir. Yalnız bu istiqamətdə aparılmış ardıcıl təhlil kənar faktların kollektiv şüura münasibətinin özəl dərkinə aydınlaşdırıla bilər. Alınma sözlərdə ifadə olunan ümumbəşəri məzmunun xüsusi etnik və mədəni anlamda məhdudlaşdırılması xüsusi çətinlik yarada bilər. Dil işarələrinin əzəliliyi hələ biliklərin, təcrübənin, xüsusən də koqnitiv modelin əzəl və köhnə olması demək deyildir.

Dissertasiyanın II fəslə **“Hiss və həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. II fəslin birinci yarım fəslə “Frazeologiyada frazeosemantik qruplar” adlanır. Burada qeyd olunduğu kimi, təbii dilləri mürəkkəb sistemlər, aşağı səviyyəli subsistemlərdən ibarət sistemlər kimi şərh etmək lazımdır. Dil sisteminə belə münasibətdə dil səviyyəsinin iyerarxiyasında hər bir səviyyə xüsusi sistem kimi təqdim olunur. Bu zaman ayrı-ayrı subsistemlər çərçivəsində dil vahidləri fərqli inteqral əlamətlər əsasında sistem şəklində təşkil olunur. İnteqral əlamətlər təhlilin istənilən aspektinə aid ola bilər.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, məhz təhlilin bu aspektini inteqral əlamətlər əsasında yaranan sistem müəyyənləşdirilir. Bu zaman inteqral əlamət semantik və ya funksional-semantik səciyyə daşıyır. Başqa sözlə desək, subsistemlər insan həyatını sem səviyyəsində ifadə edən əlamətlər əsasında müəyyənləşir.

Məsələn, Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri dilin frazeoloji fondunda yalnız formal şəkildə toplanır. Bu birləşmələrə hətta öləri nəzər saldıqda belə, aydın olur ki, ilk baxışdan fərqli olan ifadələr bu və ya digər meyarlar əsasında sistemləşdirilə bilər. Diferensiasiya meyarları kimi kənar, struktur və ya semantik əlamətləri göstərmək olar.

Frazeoloji vahidlərin semantik ümumiliyi heç də sinonimlik kimi görünməməlidir. Bu frazeoloji sıra inteqral xüsusiyyət kimi müəyyənleş-

dirilən hər hansı mücərrəd əlamət ola bilər. Məsələn, “subyektin mənfəi vəziyyəti” adlanan semantik əlamət mücərrəd sayıla bilər. Mənanın hər cür konkretləşdirilməsi frazeoloji sıranı daraldıb sinonimik paradıqm yarada bilər. Müəyyən tipli mənaya əsaslanan frazeosemantik qrup inteqral əlamət əsasında təşkil olunur.

Azərbaycan dilində bu frazeosemantik qrupa aşağıdakı vahidlər daxildir: *zibili çıxmaq, dəridən-qabıqdan çıxmaq, dörd divar arasında qalmaq, dilindən daş asılmaq, dilinə qıfıl vurmaq, dilə-ağıza düşmək, çörəyinin duzu olmamaq, evdə qalmaq, qulağını sallamaq, daşa dönmək, qara basmaq, ağız günə qalmaq, başı qarışmaq, boğaz artığı olmaq, üstünə soyuq su ələnmək, fil qulağında yatmaq, tamahı zor eləmək, tükdən asılı olmaq, ürəyində nisgil dayanmaq, nix dayanmaq, odla-su arasında qalmaq, ölçü-biçi bilməmək, kəllə-çarxa vurmaq, göz açma bilməmək, gözlərinin kökü saralmaq, alışıb yanmaq, barmağı yatmamaq, hər iki ayaqdan axsamaq, başdan çıxmaq, gurultuya getmək, tanrısına təpik vurmaq, tısbəğa qınından çıxıb qınıni bəyənməmək* və s.

Misal gətirilmiş bu frazeoloji vahidlərin fərqli konkret mənaları olsa da, onları mənfəi vəziyyət bildirən ümumi semantika birləşdirir. Verilmiş misallarda pis vəziyyət bəzən əzab-əziyyət keçirən hər hansı şəxsə aid olur. Bəzən bu pis vəziyyət ətrafdakılara mənfəi təsir edir. Məsələn: *tısbəğa qınından çıxıb qınıni bəyənməmək* frazeoloji vahidi öz keçmişinə, doğma evinə, yaxınlarına mənfəi münasibət bəsləyən adam haqqında işlədilir. Rus dilində bu frazeoloji vahidi hərfi mənası belədir: “*взъѣму из чепенашьего панциря и не люблю панцирь*”. Belə insan öz vəziyyətindən razı olsa da, ətrafdakılar ona mənfəi münasibət bəsləyir.

“*Tanrısına təpik atmaq*” frazeoloji vahidi də belə mənfəi semantika ilə səciyyələnir. Bi frazeologizmin rus dilində hərfi tərcüməsi belədir: “*бить ногой своего бога, лягаться*”. Ə.Ə.Orucovun Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğətində bu frazeologizm “*tanrısına təpik atmaq*” formasında qeyd olunmuşdur¹.

Fikrimizcə, bu düzgün mövqe deyildir. Bu frazeoloji vahidin mərkəzi komponenti tanrı (tenqri, бог) sözüdür. “*Лягать своего бога*” ifadəsi yalnız “*yaxşılığa alçaqlıqla cavab vermək, duz-çörəyi danmaq, yaddan çıxarmaq*” mənasında deyil, həm də “*kiminsə himayəsini yaddan çıxarmaq*” mənasında işlənir. Himayəçilik və xeyirxahlıq eyni anlayış

---

¹ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 1976 s. 211.

deyildir. Kimə isə himayəçilik etmək və xeyirxahlıq etmək, anlayışları arasında böyük fərq vardır. Məlum məsələdir ki, himayəçilik xeyirxahlıqdır, lakin hər bir xeyirxahlıq himayə etmək deyildir. Bu frazeoloji birləşmədə “bör” konsepti xalq təfəkküründə “qoruma”, “müdafiə etmə”, “mərhəmət”, “şəfqət”, “himayə”, kömək” anlayışlarında işlənir. Bu xüsusiyyət frazeoloji vahidin əksmənalı anlamının paradıqmal korrelyasiyası ilə ifadə olunur.

Frazeosemantik mikrosistemi təşkil edən bu inteqral əlamət frazeoloji prosesin özəlliyi olub asanlıqla transformasiyaya uğrayır. Təbii ki, bu transformasiyanın əsasında hadisələrin qarşılıqlı əşyəvi-məntiqi əlaqəsi durur.

Rus dilində “obyekti qeyri-adi vəziyyətdə qoymaq” anlamı ilə səciyələndirən frazeosemantik paradıqm mövcuddur. Frazeosemantik paradıqmin bu əlaməti mücərrəd ola bilər. Məsələn, hər hansı obyektə pis təsir göstərmək. Bu paradıqmin inteqral əlaməti “*fiziki xoşagəlməzlik*” və ya “*xoşagəlməzlik*” semidir. Frazeosemantik qrupun inteqral əlaməti frazeoloji semantikanın denotatının təhlili ilə motivləşir.

Denotat frazeologiyalaşdırma prosesinin əsasını təşkil edən sterlotip həyat situasiyasının obrazlı əsasını bilavasitə aktuallaşdırır. Rus dilində “mənfəi emosiyaları hiss etmək” və ya “müvəffəqiyyətsizliyə məruz qalmaq”. Bu parlaq daxili forması olan ekspressiv frazeoloji vahidlərdir. Obrazlı əsasla motivlənmiş müxtəlif konkret mənalara olan frazeoloji vahidlər inteqral semi tam əhatə edə bilmir. Məsələn üçün aşağıdakı frazeoloji vahidləri göstərmək olar: *не видать света белого, биться как рыба об лед, хоть в воду, дело табак, идти ко дну, идти по миру, карта бита, катиться по наклонной плоскости, сидеть у разбитого корыта, ломать зубы, песенка спета чья, хлебнуть через край, хвататься за соломинку, пить горькую чашу до дна, попасть в историю, попасть в переплет, вылетать в трубу, загубить свою душу, заходить в тупик, земля горит под ногами, класть зубы на полку* и т. д.

Bu paradıqmin frazeoloji vahidləri geniş məna diapazonuna malikdir. Bu geniş məna diapazonu nitq situasiyasında ümumi mənanın nəinki reallaşdırılmasına, hətta konkretləşdirilməsinə şərait yaradır. Nitq situasiyasından kənarında bu mənalara mücərrəd səciyyə daşıyır. Bu ümumi mücərrəd mənanın konkretləşməsi kombinator variantlaşma kimi də şərh oluna bilər. Bunu frazeoloji mənanın invariantı və ya nitq variantı kimi səciyələndirmək olar. Variantlar heç də həmişə invariantla əhatə olunmur. “Сидеть у разбитого корыта” frazeologizminin konkret mənası müxtəlif

ola bilər. Bu frazeologizmin A.S.Puşkinin nağılı ilə əlaqədar olan obrazlı motivləşməsi *ərinə rahatlıq verməyən deyingən qarı* surəti ilə əlaqədardır.

A.S.Puşkinin “Balıqçı və balıq” əsəri ilə əlaqədar olan bu denotat real həyatda geniş yayılmış obrazdır. A.S.Puşkin eybəcər qarı obrazını həyatdan götürərək konkretləşdirmişdir. Bu semantik model həyatda geniş yayılmışdır, onun denotatı nağılın əvvəlində və sonunda sınıq təkne ilə qalan qarının obrazıdır. Burada frazeologizmin xüsusi mənası aforizm semi ilə səciyyələnir və invariantlaşır. Burada son situasiya frazeologizmi stimullaşdırır. Dil sistemində bu ifadə bilavasitə A.S.Puşkinin əsərində verilmiş denotat obrazla əlaqədar olub, semiotik cəhətdən reallaşır. Nitqdə rast gəlinən kombinator variantlar müxtəlif həyat situasiyalarına uyğunlaşır. Burada formul model reallaşır. *Сидеть у разбитого корыта* (Sınıq təkne arxasında oturmaq) ifadəsi layıq olmadığı mənəbə yüksəlib, sonra qəfildən bu mənəbdən aşağı düşən hər bir insan haqqında işləyə bilər. Bu modelin məntiqi saysız-hesabsız həyat situasiyalarına aid edilə bilər.

Verilmiş frazeoloji vahid müvəffəqiyyətsizliyin məqsəd və xarakterini deyil, müvəffəqiyyətsizliyə düçar olmuş, “sınıq təkne ilə qalan” insanın keçirdiyi acı hissləri ifadə edə bilər. Bu qrupa daxil olan bütün frazeologizmlərin geniş və invariant mənaları vardır. “Класть зубы на полку” frazeoloji vahidi nisbətən daha konkret məna ilə seçilir. Bu frazeoloji vahidin mənası “ac qalmaq”, “aclıq çəkmək” söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Lakin məzmununa xas olan aforizm bu frazeoloji vahidə analogi oxşar vəziyyətlərdə işlənmək imkanı verir. Qeyd etmək lazımdır ki, dil kodunun assimetriyası yalnız sərbəst söz birləşmələrinə və onların əsasında yaranmış frazeoloji ifadələrə deyil, eyni bir frazeologizmin müxtəlif mənalarına da aid edilə bilər. Bu zaman ikinci məna birinciyə nisbətən daha mücərrəd ola bilər. Məsələn: “köhnə rüşvətxor rüşvət almaq imkanından məhrum olanda” belə ifadə işlənir.

Azərbaycan dilində “müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq” semi ilə seçilən frazeosemantik qrup mövcuddur. Bu frazeosemantik qrup “güclü neqativ hisslər keçirmək” semi ilə də fərqlənir. Azərbaycan dilində bu frazeosemantik qrupa aşağıdakı ifadələr daxildir: *fələyin güdazına getmək, çanaq başında çatlamaq, meydanda tək qalmaq, başı əlhət daşına dəymək, “dırnaq yeri axtarmaq”, “damazlığı kəsilmək”, “quyruğu tələdə qalmaq”, burnundan gəlmək, qanı tutmaq, günü qara gəlmək*.

Rus dilinin oxşar frazeoloji mikrosisteminə daxil olan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin eynimənalı paradigminə də aid olur. Bu qrupun ümumiləşdirici mənası kimi “həyatda müvəffəqiyyətsizlik” semini qeyd etmək lazımdır. Bu frazeoloji sıranın arxisemi “pis” semidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində əksmənalı linqvosistem müşahidə olunur. Məsələn, xeyrini görmək, sudan quru çıxmaq, kef sürmək, kefi ala dağda olmaq, ilan ağzından çıxmaq, kələfin ucunu tapmaq, iynəsi tikişi tutmaq, zəncirdən qurtarmaq və s. Oxşar paradıqm rus dilində də müşahidə olunur. Məsələn, *родиться в сорочке, дешево отделаться, сойти с рук, убить двух зайцев, срывать цветы удовольствия, вырастать в глазах (чьих), греть руки* и т. д.

Hər iki dildə bu qrup çoxsaylıdır. Bu paradıqmin ifadələri ortaq sememlərin korrelyasiyası ilə xarakterizə olunur.

Frazeoloji vahidlərin konkret semantikasını müəyyən diapazonda realizə olunur ki, bu da öz növbəsində məna çalarlarının çoxcəhətliliyi ilə şərtlənir. Məsələn, *срывать цветы удовольствия* – *həzz çiçəkləri dərmək* frazeologizmi *жить в свое удовольствие* – öz kefinə yaşamaq ifadəsi ilə tərcümə olunur. Eyni zamanda bu frazeologizmin *радоваться жизни, иметь возможность радоваться жизни* – *həyatdan həzz almaq, sevinmək, həyatda sevinmək imkanı qazanmaq* mənalarında işlənir.

Azərbaycan dilinə məxsus “zəncirdən qurtarmaq” frazeologizmi öz daxili forması ilə böyük bir bədbəxtlikdən xilas olmaq, zülmədən, zorakılıqdan xilas olmaq mənalarında işlənir. Eyni zamanda frazeoloji semantikanın diffuzluğu “böyük bir yüngüllük hiss etmək” semini reallaşdırır.

II fəslin ikinci yarımfəslə “Hissiyat bildirən frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xarakteristikası” adlanır. Bu frazeoloji vahidlər bir tərəfdən dillərin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətlərini, digər tərəfdən ikinci nominasiyalı vahidlərin yaranmasını əks edir. Ümumi mənası “güclü qorxu hiss etmək” semini olan frazeoloji vahidin strukturunda feil komponenti əsas rol oynayır. Bu frazeoloji vahidlərə *bağrını yarmaq, bağrını çatlatmaq, tükləri biz-biz durmaq, kürkünə birə düşmək, qoz qabığına girmək, quruyub qalmaq, dalağı sancmaq, damağı pozulmaq, damaqları qurumaq, dil-damağı qurumaq, əl-ayağı titrəmək, əti ürəşmək, zəhmi yarılmaq, qarnına girgi düşmək, gözü böyümək, gözü kəlləsinə çıxmaq, bədəninə lərzə düşmək, rəngi ağarmaq, tük salmaq, tükləri qabarmaq, tüpürçəyi qurumaq, ürəyi ayağının altına düşmək, ürəyi qopmaq, ürəyi düşmək, hülqumu qorumaq, canına birə düşmək, canına vəlvələ düşmək, quyruğu paçada qalmaq* və s. aiddir.

Qorxu hissi keçirmək mənası ilə seçilən frazeologizmlərin strukturunun təhlili göstərir ki, bu vahidlərin tərkibində feil əkspressiv funksiya daşıyır. Araşdırılan frazeoloji vahidlərdə *yarmaq, çatlatmaq, biz-biz durmaq, düşmək, girmək, qalmaq, sancmaq, pozulmaq, qurumaq,*

titrəmək, ürpəşmək, yarımaq, qabaqlamaq, qopmaq feilləri ekspressiv funksiya daşıyır.

Bəzi feillər bir neçə frazeologizmin tərkibində təkrar olunur və güclü ekspressiv funksiyanı ifadə edir. Göstərilən mənalı frazeologizmlər somatizm funksiyasında çıxış edir. Bu somatik xüsusiyyət bəzi frazeologizmlərdə daha qabarıq olur. Məsələn, “rəngi ağarmaq” frazeologizmini yalnız şərti olaraq somatizmlərə aid etmək olar. Burada hər hansı bədən üzvündən konkret səviyyədə söhbət getmir.

Fikrimizə, “rəng” anlayışı bu cümlədə “üz” sözü ilə bilavasitə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin bu frazeologizminə çox işlənən və sadə “поблeднeть” – “ağarmaq” feili uyğun gəlir. Bütün stereotip situasiyalarda frazeoloji semantika qorxu obyektinə somatik reaksiyanı ifadə edir.

Mənfi emosiyalardan fərqli olaraq, müsbət emosiyalar mücərrəd obrazlı əsas olan frazeoloji vahidin strukturunda öz əksini tapır. Məsələn, Azərbaycan dilində “böyük sevinc hiss etmək” semi ilə fərqlənən frazeologizmlər mövcuddur: qabığına yerləşməmək, qəlbi sevinmə, dağa dönmək, dağa daşa sığmamaq, gözü dolmaq, ləzgihəngi oynamaq, papağını göyə atmaq, ruhu uçmaq, ürəyi açıb-daşmaq, ürəyi böyümək, ürəyi dağ boyda olmaq, ürəyi köksünə sığmamaq, çiçəyi çirtləmək və s. “Qəlbi sevinmək” frazeologizmi “şadlanmaq, fərhlənmək, sevinmək” mənalarda işlənir. “Qəlbi sevinmək” frazeologizminin semantikasının ən elementar təhlili sübut edir ki, burada frazeologizasiya prosesi getmir.

Burada “qəlbi sevinmək” və “sevinmək” ifadələri bərabər mənada işlənir: qəlbi sevinmək – sevinmək. “Gözü dolmaq” frazeologizmində tamamilə başqa semantika ifadə olunur. Bu frazeologizmi konfiqurasiyadan kənar da başa düşmək mümkün deyil.

İnsanın tamamilə fərqli səbəblərdən gözü dola bilər. “Gözü dolmaq” frazeoloji birləşməsində feilin əhatəsinin diferensiasiyası belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu ifadənin omonimik cütü mövcuddur. Azərbaycan dilində “ləzgihəngi oynamaq” frazeoloji vahidi metafora olub, müxtəlif cür şərh oluna bilər. Bu frazeoloji vahidin strukturu tam şəffafdır. Nəzərdən keçirilən frazeoloji vahidlər içərisində “dağa dönmək, qabığına sığmamaq, dağa-daşa sığmamaq” ifadələri fərqlənir.

Belə hallarda frazeologiyalaşdırma prosesi fantastik və ya qeyri-real obraz əsaslı simvolik təsəvvürlərlə, xüsusən “dərd çəkmək”, “dərd-qəm” anlayışları ilə bilavasitə bağlıdır.

Beləliklə, “hər hansı hiss keçirmək” anlamı ilə fərqlənən frazeoloji vahidlər semantik strukturun müxtəlif xüsusiyyətlərinə malik olur. Onlar əsasən parlaq daxili forma və şəffaf struktura malik olur. Burada frazeoloji

semantikanın denotatı adı və çox asanlıqla başa düşülən situasiyaları əks etdirən məntiqi-əşyavi əsas üzərində qurulur. Bu xüsusiyyət frazeoloji vahidin motivləşməsinə universallaşdırır. Lakin bəzən obraz əsası qeyri-real səciyyə daşıyır. Bu xüsusiyyət də frazeoloji vahidlərə aid olur. Qeyri-reallıq obraz mənzərəsinin hiperbolizasiyası ilə ifadə olunur ki, bu da semantikasının ekspressiv əsasını gücləndirir.

Dissertasiyanın III fəslı **“Hiss və həyəcan bildirən frazeoloji vahidlərin koqnitiv aspektdə araşdırılma perspektivləri”** adlanır. Bu fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. III fəslin birinci yarım fəsli **“Hissiyat bildirən frazeoloji vahidlər sisteminin baza konseptləri”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, frazeosemantik mikrosistemlər baza konseptləri əsasında təhlil olunur. Hər bir frazeoloji vahidin əsasında əşyalar və hadisələr haqqındakı mədəni-tarixi təsəvvürləri əks etdirən konseptlər dayanır.

Əşya və hadisələrin məntiqi-əşyəvi məzmunu və onları əks etdirən tarixi-mədəni təsəvvürlər konsept məzmunu təşkil edir. Konseptlər öz mahiyyətinə görə dünyanın dil mənzərəsinin vacib fraqmentlərindən ibarətdir. Hətta qətiyyətlə təsdiq etmək olar ki, dünyanın dil mənzərəsi müxtəlif konsept dairələrindən ibarətdir. Bu konseptlər dil daşıyıcıların kollektiv yaddaşında təbii şəkildə sistemləşdirilmişdir.

Konseptlərin və konseptlər sahələrinin elmi sistemləşdirilməsi xalqın yaddaşındakı təbii əşyəvi sistemləşməni təkrar edir.

Məsələn, müsbət emosiya mənası daşıyan frazeoloji vahidlərin konseptual əsası baza konseptləri nöqtəyi-nəzərindən xüsusi maraq kəsb edir.

“Dərin razılıq hissi keçirmək” mənasında işlənən frazeoloji vahidlər qrupuna aşağıdakı birləşmələr daxildir: *barmaqları da razı olmaq, damaq vermək, damaq üstə olmaq, damağı sazlaşmaq, içi gülmək, kefi yuxarı olmaq, kefi kök olmaq, kefi kök damağı çağ, könül açıqlığı, gözlərinin içi gülmək, papağını əyri qoymaq, ürəyi buz kimi olmaq, ürəyinə yağ kimi yayılmaq, şirə çəkmək və s.*

Bu qrupda da dünyagörüşü ifadə edən ciddi konseptlərə rast gəlinmir. Bu frazeoloji vahidlərin çoxu üçün “dərin frazeoloji razılıq hissi” ifadə edən semantika səciyyəvidir. Bu fakt öz-özlüyündə çox maraqlıdır.

Məlum olur ki, psixoloji anlayış olan hissiyyat fiziki vəziyyətlə bilavasitə ifadə olunur.

Hissiyat bildirən frazeoloji vahidlərin konseptual əsası milli mentalitetlə proqramlaşdırılmışdır.

Prinsip etibarı ilə, əgər dünyanın dil mənzərəsi real əşyaları və empirik bilikləri ifadə edən elementlərdən simvolik manifestasiyalardan və

müərrəd anlayışlardan ibarətdirsə, o zaman koqnitiv fenomenlərin bu üç qrupunun əksini frazeologiyada axtarmaq qanunauyğundur.

Bu baxımdan hissiyyat ifadə edən frazeologiyanın bazasını somatizmlər təşkil edir. Bu hadisənin qanunauyğunluğu onunla bağlıdır ki, insan üçün onun bədəni dünyanın episentriini təşkil edir. Bu frazeoloji sistemin əsas konseptləri empirik səciyyə daşıyır.

Fəlsəfi məzunlu konseptlərə nadir hallarda rast gəlinir. Bu zaman frazeoloji vahid semantik şərtlilər səviyyəsində, yeni konseptual məzmunun aktuallaşmasından kənarda dərk olunur.

III fəslin ikinci yarım fəslə “Dünya mənzərəsi və hissiyyatın konsept dairəsi” adlanır. Belə ki, konsept dairəsi dil daşıyıcılarının kollektiv şüurunda reallaşır. Bu baxımdan hissiyyat dünyanın milli dil mənzərəsinin əsas konsept dairəsini ifadə edir. Aparılmış təhlil sübut edir ki, heç də bütün pozitiv və neqativ hisslər öz əksini frazeologiyada tapmır. Bu vəziyyət sübut edir ki, frazeologiyada invariantlıq leksikaya nisbətən daha müərrəd səciyyə daşıyır. Frazeologiyada invariantın və ixtiyarı nitq variantlarının məhdudluğu problemi daha kəskin qoyulur. Fikrimizcə, məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ikinci nominasiyalı frazeoloji vahid sistemin invariant səviyyəsində əsas funksiyası məna ifadə etmək olan leksik vahidə nisbətən daha müərrəd xarakter daşıyır. Hətta müərrəd anlayışları belə ifadə edən leksik vahid ad adlanır. Frazeoloji vahid isə hətta konkret anlayışları belə ifadə etdikdə ad deyil, münasibətin ifadə vasitəsi adlanır.

Frazeoloji vahid sonsuz sayda nitq situasiyalarını əhatə edə bilər. Hissiyat ifadə edən frazeoloji vahidlərdə bu daha qabarıq verilir, çünki burada denotativ dairə daha diffuz xarakterə malikdir. Hər bir təbii dilin mənzərəsində mövcud olan hissiyyat konsept dairəsindən danışarkən hər bir frazeosemantik paradigmanın ayrıca konsept dairəsi təşkil etdiyini nəzərə almaq lazımdır.

Məsələn, həm neqativ pozitiv hisslərin konsept dairəsindən, qorxu, qəm, qəzəb ifadə edən həm də frazeoloji vahidlərin konsept dairəsindən danışmaq mümkündür. Nəzəri və məntiqi-nəzəri təhlilə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, hissiyyatın konsept dairəsi iki səviyyədə müəyyən oluna bilər. Birinci ümumiyyətlə hissiyyatın konsept dairəsindən diferensial şəkildə mənfə və müsbət emosiyaların konsept dairələrindən danışmaq olar. Müsbət emosiyalar ifadə edən konsept dairələrinin aid olduğu frazeoloji vahidlər əsasən təbii fiziki vəziyyətlərlə, mimika və jestlərlə səciyyələnir. Beləliklə, konsept dairəsi ümumiyyətlə paralingvistik elementlər vasitəsilə ifadə olunur. Daha dəqiq desək, paralingvistik elementlər həqiqətən mövcud olan

emosiyaları ifadə edir. Dildə onların ifadəsi semiotik formada təcəssüm olunur. Məsələn, *Танцевать лезгинку – ləzginka oynamaq* şadlıq ifadədir. Lakin Azərbaycan dilindəki *ləzgihəngi oynamaq* frazeoloji vahidi şənlilik, şadlıq hissələrinin relevant semiotik ifadəsidir.

Burada rəqs anlayışı şadlığın, sevincin paralingvistik ifadəsi ola bilər. Frazeoloji vahid isə hissiyyatın şərti ifadəsidir. Bu zaman hərfi mənada rəqs etmək qətiyyəən vacib deyildir. Müsbət emosiyaların konsept dairəsi baza obrazlarının müxtəlif xüsusi çəkisini müəyyənləşdirir. Əgər söhbət hissiyyatdan gedirsə, onda aydın məsələdir ki, əsas yeri qəlb obrazı tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, burada ürək-qəlb hissiyyat orqanı kimi təqdim olunur. Bundan əlavə, *ürək* anlayışı *ruh*, *qəlb*, sinə anlayışları ilə korrelyativ əlaqələrə girir. Sevinc ifadə edən 13 frazeoloji vahidin altısı bu motivasiya baza əsasında qurulmuşdur. Məsələn, *ürəyi dağ boyda olmaq*, *ürəyi köksünə sığmaq*, *ürəyi böyümək* və s.

Müsbət emosiyaları ifadə edən frazeoloji birləşmələrlə yanaşı mənfi hisslər ifadə edən frazeoloji vahidlərin konseptlərində də mənə təcrid olunmuş şəkildə deyil, sabit konfigurasiyaların tərkibində reallaşır. Azərbaycan dilində ürək sözünün distributiv əlaqələri parçalanaraq müsbət və mənfi mənəli sözlərlə işlənir. Əgər *ürək açılmaq* müsbət hissləri ifadə edirsə, *ürək qısılmaq* mənfi emosiyaları bildirir. Beləliklə, müsbət və mənfi emosiyaların obraz əsasını yaradan konseptlərin qarşılıqlı müqayisəsi insanın ruhuna və bədəninə aid olan aləmi əhatə edir. Hissiyat frazeologiyası ilk növbədə insanı ifadə edir və bu baxımdan antropomorf səciyyə daşıyır. Komponent səviyyədə insan anlayışı frazeoloji vahid tərkibində olmasa da, insan amili bu birləşmələrdə mütləq mövcud olur.

Nəticə hissəsində aparılmış tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilir. Burada qeyd olunur ki, insanın emosional vəziyyətini ifadə edən frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi əsasən iki səbəbdən aktualdır. Birinci, burada ikinci nominasiya vahidi kimi səciyyələnen, milli təfəkkür standartlarına əsaslanan dil vahidlərindən söhbət gedir. İkinci, insan hisslərindən, ikinci nominasiya vahidlərini yaradan insanın dünyaya emosional reaksiyasından danışılır.

Hissiyat ifadə edən frazeoloji birləşmələr dünya dillərində təcrid olunmuş səciyyə daşımır, frazeosemantik mikrosistemlər çərçivəsində birləşirlər. Başqa sözlə desək, burada söhbət frazeoloji vahidlərin sinonimliyindən deyil, müəyyən mövzu ətrafında birləşməsindən gedir. Frazeosemantik mikrosistemlər ümumi mənə əsasında birləşir. Beləliklə, hissiyyat ifadə edən frazeoloji vahidlərin bölgüsü kəsri xarakter daşıyır. Binar bölgü semantik-üslubi xüsusiyyət daşıyır. Bu zaman semantik faktor

hissiyatın konseptdairəsini, üslubi faktor isə konnotasiyaların səciyyəsinə ifadə edir. Binar oppozisiya müsbət və mənfi konnotasiyalı frazeoloji vahidləri qarşılaşdırır. Nəticədə bu oppozisiya çərçivəsində müsbət emosiya və mənfi hisslər ifadə edən frazeoloji vahidlər qarşılaşdırılır.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. «К истокам теории фразеологии» Elm və təhsil, Dilçilik İnstitutunun əsərləri № 1/2014, str. 52-60.
2. Сочетаемость лексем и фразеологизация Mütərcim, Tağıyev oxuları №2/2014 str. 146-151.
3. Новейшие аспекты изучения фразеологии Mütərcim, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri №3/2015 str. 52-57.
4. Phraseologization in the Context of Secondary Nomination «ТМБпринт» Глобальный научный потенциал №4(49)2015 str. 66-70.
5. О денотате семантики фразеологических единиц с типовым значением «Эмоции человека» Language and Literature, Язык и Литература, Dil və Ədəbiyyat №2(94)2015 str. 52-55.
6. Когнитивный анализ фразеологических единиц с типовым значением «Эмоции человека» в Азербайджанском языке Mütərcim, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları №2/2015 str.486-489.
7. Семантика «неудачи» в азербайджанском языке Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər №3/2015 str.128-135.
8. Современные аспекты изучения фразеологических единиц Bakı Qızlar Universiteti, Elmi Əsərlər №3/2015 str.18-24.
9. Фразеологические единицы с типовым значением «отрицательное состояние объекта» в азербайджанском языке Mütərcim, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri № 4/2015 str. 105-110.
10. Essential Vocabulary for Cabin Crew Milli Aviasiya Akademiyası 2015 str.160 s.

Фразеологические сочетания, выражающие чувства и эмоции человека

РЕЗЮМЕ

В диссертации проводится комплексное исследование фразеологических сочетаний, выражающих чувства и эмоции человека. Диссертация состоит из введения трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении традиционно обосновываются актуальность темы научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, даются сведения о предмете, объекте, целях, задачах, методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

В I главе диссертации «Теория фразеологии. Становление и этапы развития», состоящей из трех разделов, рассматриваются основные теоретические вопросы фразеологии, разрабатываются научные основы исследования. В данной главе затрагиваются проблемы разграничения фразеологии языка и фразеологии речи.

Первый раздел первой главы называется «Фразеологическая мысль в контексте фразеологии». Здесь определяются важнейшие признаки семиотических систем. Второй раздел первой главы называется «Попытки создания собственной теории фразеологии». Особенно интенсивно фразеология языков мира разрабатывалась в 50-60-е г. XX века. Третий раздел первой главы называется «Фразеология в контексте когнитивной лингвистики». Когнитивизм как новое направление в языкознании характеризуется собственным научным аппаратом и актуальной терминологией.

Вторая глава диссертации называется «Структурно-семантические особенности фразеологических сочетаний, обозначающих чувства и эмоции». Эта глава состоит из двух разделов: «Фразеосемантические группы во фразеологии». Структурно-семантическая характеристика ФЕ, обозначающих чувства». В этой главе доказывается, что структурно-семантические характеристики фразеологических единиц непосредственно отражают, с одной стороны, особенности грамматического строя языков, с другой, специфику образования единиц вторичной номинации.

Третья глава диссертации называется «Перспективы изучения ФЕ, обозначающих чувства и эмоции, в аспекте когнитивизма». Глава состоит из двух подглав. В этой главе отмечается, что фразеологические

микросистемы поддается анализу по базовым концептам. В заключении обобщаются основные выводы и результаты исследования.

Khanim Ali Yolchiyeva

The phraseological combinations expressing human feelings and emotions

SUMMARY

The thesis is conducting a comprehensive study of phraseological combinations expressing human feelings and emotions. The dissertation consists of the introduction of three chapters, conclusion and bibliography.

The topical theme of scientific novelty, the theoretical and practical significance of the study traditionally are justified, the information about the subject, object, goals, objectives, research methods, approbation and structure of the dissertation are given in the introduction.

The first chapter consists of three sections and is called "The theory of phraseology. The becoming and development stages". The basic theoretical questions of phraseology are considered, the scientific basis of the research is being developed in the first chapter. The problems of differentiation of language phraseology and speech phraseology are touched upon in this chapter.

The first section of the first chapter is called "The phraseological thought in the context of the phraseology." The most important features of semiotic systems are defined here. The second section of the first chapter is called "The attempts of creating own phraseology theory". The phraseology of world languages is intensely developed in 50-60th of XX century. The third section of the first chapter is called "The phraseology in the context of cognitive linguistics." The cognitivism as a new direction in linguistics is characterized by its own scientific apparatus and relevant terminology.

The second chapter is called "Structural-semantic features of phraseological combinations, indicating feelings and emotions." This chapter consists of two sections: "Phrase-semantical group in phraseology", "The structural-semantic characteristics of PU indicating feelings". This chapter shows that on the one hand the structural and semantic characteristics of phraseological units directly reflect features of the grammatical structure of language, on the other hand, the specificity of the formation of secondary nomination units.

The third chapter of the dissertation is called "The prospects for the study of PU indicating feelings and emotions in cognitivism aspect". The chapter consists of two subchapters. This chapter notes that the

phraseological microsystem is succumbed to analysis on basic concepts. In conclusion the main conclusions and results of the study are summarized.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur